

A HAD ÉS A SZÉR

1. EZEKNEK NINCSEN HADJUK, CSAK CSALÁDJUK...

1. HAJDU PÉTER a finnugorkori nemzetségi társadalomról a többi között a következőket írja:

»Társadalmi szervezetükre a nyelvi adatokból kevés következtetés vonható le. A nemzetség fogalmát jelölte minden bizonnyal had és talán szer szavunk finnugorkori őse. A finnugor nemzetség a vérrokonság tudatán alapuló exogám nemzetség volt, ahol a nemzetségtagok leszármazását anyai (matrilineáris) ágon tartották nyilván. Nyelvi bizonyíték ennek az alátámasztására ugyan nem igen van. Köztudomás szerint pedig azoknál a finnugor népeknél, amelyeknél a nemzetségi rendszer még megvan, ill. melyeknél a legutóbbi időkig ez a rendszer még megvolt, a nemzetségi társadalom patriarchális felépítésének bizonyult. Ebből azonban még nem lehet a finnugorkori társadalom patriarchális berendezkedésére következtetni. Nemcsak a marxizmus klasszikusainak az őstársadalomra vonatkozó vizsgálatai alapján kell igazoltnak látnunk a finnugorok régi matriarchátusát, hanem a néprajzi s a régészeti adatok is emellett szólnak.

Az anyai leszármazás tudatának csökevényes nyomai minden finnugor nép társadalmi életében, szokásaiban, hitében stb. felfedezhetők. A matriarchátusnak ezekre a csökevény-jelenségeire részben már a múlt század végétől kezdve felfigyeltek. Teljességre nem törekedve megemlíjtük, hogy 1898-ban SZMIRNOV a mordvinok, HARUZIN az obi-ugorok, majd PERVUHIN az udmurtok, V. NALIMOV pedig 1908-ban a komik néprajzi leírásában hivatkozik a matriarchátusnak e népeknél még meglévő nyomaira. A kutatások azóta — elsősorban az igazán kiváló teljesítményt felmutató szovjet néprajzosok érdeméből — messze előrehaladtak, s újabb bizonyítékokkal szolgálnak a finnugorok hajdani matriarchális nemzetségi szervezetére. A régi matriarchátusnak ma már csak halvány csökevényei maradtak meg, de ezekből mégis világosan rekonstruálható. Az egyes finnugor népeknél a legújabb időkig megmaradt csökevény-jelenségek több területen megmutatkoznak.

Az anyajogú társadalmakra jellemzők a nemzetség ősanijának totemisztikus elképzelései. Ilyen totemisztikus vonások a finnugor népeknél köztudomás szerint bőven vannak, s lényegileg egyes állatfajták tisztületében nyilvánulnak meg. A nemzetség ősaniját szokták ezekben az állatokban tisztelni. Az ilyen elképzelések mai napig fennmaradt bizonyítékául szolgálhatnak pl. a finnugor-szamojéd népek nemzetségnevei és nemzetségi jelei (tamgái), melyek túlnyomórészt valamilyen állat nevével, ill. alakjával függenek össze. Ezeket a nemzetségszertartó állatokat a nemzetség tagjai rendszerint nem ölik meg, húsát nem eszik meg, hanem tisztületben részesítik őket, áldoznak nekik. A nemzetség tagjainak vérrokonság-tudatát a közös ősbe vetett hit tartja ébren.

Másrészt a finnugor népek hitvilága és folklórja szerint a kiemelkedő szerepű istenségek igen gyakran nő alakjában jelennek meg, ami szintén az anyajog egykori uralmára mutat. Ezekre vonatkozólag KROHN könyvében, és egybeült is dús példaanyagot találhatunk.

A matriarchális nemzetség virágkorára vezethető vissza a finnugor népek között a legújabb időkig megvolt exogámia, amelyre a finnugor népek (elsősorban a manysik, chantik és szamojédok) között járt régibb és újabb kutatók szinte kivétel nélkül rámutatnak. A házasság szertartásaiban is találhatunk erre utaló momentumokat. A matriarchátusról a patriarchátusra való átmenet idejéből származó »hazatérés szokása« (átmeneti visszatérés a matrilokalitáshoz) megtalálható volt még a XVIII. században is a szamojédoknál.

Az anyai ágú rend kétségtelen bizonyítékai még az anyaági vérbosszú bizonyos nyomai egyes népeknél.« (A magyarság kialakulásának előzményei 30—31; itt bőséges irodalmi utalás is olvasható.)

A fgr. korbéli családnak matriarchális szervezeti sajátága már régen megváltozott, hiszen az állattenyésztésre való áttérés következtében, amelyben a férfit a főszerep, apajogú társadalom — patriarchátus — alakult ki. Ettől kezdve, tehát az ugorok nomádpásztorokodása óta már bizonyosan apajogú a család szerkezete, tehát: a férfi uralkodik a családban, és a rokonságot az apai ágon tartják számon, az anya háttérbe kerül, szolgasorba süllyed.

Bár a matriarchátusnak a rokonsági elnevezésekben ma már nyoma sem található, SZENDREY ÁKOS mégis rámutatott a matriarchátus feltehető nyomaira a magyar népi családnevekben (SZENDREY ÁKOS: A matriarchátus nyomai a magyar népi családnevekben. NyK. L. 422—26). Meg kell azonban említenünk azt a lehetőséget is, hogy a magyar népi családnevek alább említendő sajátága újabb eredetű is lehet, és az egyetlen lány-nak a szülők családjában való tartásából származhat.

A matriarchátusnak figyelemre legméltóbb elfakult nyomait abban vélte felfedezni SZENDREY ÁKOS (NyK. L. 425), hogy »a férj vagy a gyerekek, s továbbmenőleg az unokák apai családneve elvész és... az anya, nagy- vagy déd-anya leánycsaládneve öröködik meg rajtuk. Sándor Mihály pl. Szücs-lányt vett el; egyideig Sándor Szücs Mihály volt a neve, de némsokára csak Szücs Mihály néven emlegette a falu (JANKÓ, Balaton 397). Így lett Kovács Ferencből Sinkó Ferenc (JANKÓ, Kalotaszeg 127), Krecz Ádamból Szele Ádám, Horváth Péterből Csuncsik Péter (SOMOGYI, Arad m. magyar népe 273) s végül Vági Tera urából Vágitera Pista (Gyöngyös, Nyr. XXXII, 464)«. — Ezek a tények azonban, mint már említettem, nem feltétlenül a matriarchátus maradványait őrzik, hanem újabb eredetűek is lehetnek. A fentebbi kalotaszegi szokásról pl. egészen nyilvánvalóan kitűnik, hogy újabb eredetű, mert JANKÓ »Kalotaszeg« című munkájában (139.) — SZENDREY is idézi (NyK. L. 423) — ezt írja: »ha a szegénysorsú legény a leány családi vagyonára költözik, vagyis kalotaszegiesen „a leányhoz elmegy fiúnak”, ilyenkor a telek nevét veszi fel«. Nyilvánvaló tehát, hogy Kalotaszegen a leány vagyona miatt kellett a szegénysorsú legénynek a leány szüleihez költözni és a telek nevét fölvenni. Hasonló ok miatt nem eladó a BAKSAY által említett egyetlen lány sem, akire vót szállítanak.

2. Ha az anyajogú családról nem adnak is már hírt a magyar szókészletnek finnugor kori szavai, had szavunk a finnugor kor óta örzi némely magyar nyelvjárásban eredeti 'nagycsalád, nemzetség' jelentését.

A *had*, a nagycsalád, nemzetség mivolta és múltja igen fontos és érdekes népünk története szempontjából is. Jól érzékelteti ezt LÁSZLÓ GYULÁNAK »A honfoglaló magyar nép élete« című könyve is, melyben a nagycsalád története központi helyet foglal el, de a magyar *had* 'nemzetség' fgr. kor óta való szakadatlan meglétét ő sem ismeri. Ezért tehát összegyűjtöttem és lehetőleg egész-szé szerkesztettem a nyelvtudomány által általában számon nem tartott hiteles forrásértékű részletesebb adatokat is, és hozzájuk fűztem a nyelvtudo-mány meg a néprajz legfontosabb megállapításait és a magam észrevételeit. Szükséges ez azért is, mert tanulmányom második része, a *szér* szó története, egyik vonatkozásban szorosan összefügg a *had* = 'nemzetség' szervezetének tör-ténetével.

Régebben a *had*-nak 'nagycsalád, nemzetség' jelentése egészen általános volt. A MTSz. Karancsról. *Pápa* vid., Nagyikunságról, Debrecenből, Heves, Nóg-rád, Gömör megyéből ismeri. GYÖRFFY ISTVÁN azt írja, hogy a nép a *had* szót a nemzetség kifejezésére használta, de a katonai jelentőségéről nem tudott. (Népr. Ért. 18 : 118.)

Ez arra mutat, hogy *had* szavunknak 'nagycsalád, nemzetség' volt az ere-deti jelentése. Hogy ez csakugyan így is volt, azt kétségtelenül igazolja a mi *had* szavunknak pontos finn etimológiai megfelelője, a *-kunta*, mely összetéte-lekben 'közösség' jelentésben szerepel (vö. BUDENZ: MUSz.).

BUDENZ (Magyar-Ugor Összehasonlító Szótárában) idézi a többi közt a finn *heimo-kunta* 'Dorfschaft', *valta-kunta* 'regnum' összetételeket, amelyek jól mutatják az összetételekben szereplő *kunta* 'közösség' jelentését, a *kansa-kunta* 'gens, natio' pedig a *kunta* még eredetibb 'családi közösség' jelentésére utal.

Megőrizte a finn *kunta* a szó eredetibb hangalakját is. A végén lévő *-a*: tövéghangzó, tehát ugyanaz az elem, ami a finn *kunta* 1055-ből való magyar etimológiai megfelelőjének, a *hodu*-nak végén van. Megőrizte a finn nyelv a finnnugor szókezdő mássalhangzót is, amely a magyar nyelv külön életében *h*-lett (*hodu* > *hod* > *had*). Általában veláris hangrendű finn szó szókezdő *k*-hang-jának *h*-hang felel meg a magyar nyelv megfelelő szavaiban (pl. f. *kala* ~ m. *hal* (főnév); f. *kuole-* ~ m. (meg) *hal*; f. *kuute-* ~ m. *hat* (számnév); f. *kolme* ~ m. *három*. — Megőrizte a finn — de a többi fgr. nyelv is a magyaron kívül — a fgr. szóközépi *-nt*-hangcsoportot is. Ebből a magyarban *-d-* lett, mely a tövégi magh. lekopásával a szó végére kerülhetett. Pl. f. *lintu* 'madár' ~ magy. *lúd*; f. *tunte-* ~ m. *tud*; f. *onte-* ~ magy. *odu*, stb.

PINTÉR SÁNDOR »A palócokról« című tanulmányában (Bp. 1880. Aigner. 19. l.) a következőket írja: »... az egy községben lakó mindazon palócok, kik egy vezetéknévvel viselnek, ha mindjárt különálló családokat képeznek is, a »had« csoportosító szó alatt szeretik magukat nevezni, mint p. o. ha kérdi valaki »kinek a hadábó való kied?« — »Én az Andó hadábó vagyok, a meg a Lantos hadábó való, de vagyón mink itt több hadbó is, láti ked im ahun van ni az e magos ember a Gordon hadáhó nevezi magát, e meg ehun a Zámbo hadáhó szít.«

Hogy milyen volt a múlt század második felében a 'kiterjedt család, nem-zetség' jelentésű *had*, azt híven leírta a közelmúltban SZ. MORVAI JUDIT »Asz-szonyok a nagycsaládban« című munkája (Magyar Könyvtár, Magvető Könyv-kiadó, Bp., 1956), melyben a mátraalji Bodony palóc község családi életét ábrá-zolja tudományos hűséggel.

A mátraalji Bodonyban a *had*: nagycsalád, azaz legalább három generáció: a nagyszülők, azoknak fiai feleségeikkel és ezeknek gyermekei együtt, de »Nem.

volt ritkaság, hogy négy generáció élt együtt az akkori (múlt század második felebeli) szokásoknak, íratlan törvényeknek megfelelően: a dédapa, ennek fiai feleségeikkel, valamint fiaikkal és hajadon leányaikkal, és ott éltek a dédapa fiainak az unokái is» (i. m. 10. l.)

! Az ilyen had nemcsak egy fedél alatt lakott, hanem gazdasági egységet is alkotott »egy férfi — általában a legidősebb — vezetése alatt, aki nemcsak irányítója volt a család (a bodonyiak nevén: a had) belső életének és gazdálkodásának, de lényegében, jogilag egyedüli tulajdonosa is a gazdaságnak, a család vagyonának« (i. m. 10. l.).

! A bodonyi Szuszék-had-hoz 1873-ban, 74-ben harmincan tartoztak, ez a Szuszék-had még előbb a Jakab-had-ból válakozott, azaz a Jakab-családból szakadt ki.

! Mikszáth Kálmán is ír a palóc had-ról, a »Nemzetes uraimék« című regényében. Priboly helységben »A familia összeült, eljöttek a fi- és női ágak, vők, sógorok és mindennemű oldalrokonok Mácsikhoz, úgyhogy be sem fértek a kúriába, a téres pajtában kellett megtartani a konferenciát, mely a még akkor fiatal Mácsiknak egy szívvel-lélekkel plenapotenciát szavazott meg mindenekre nézve, amiket jónak látna cselekedni a Laczkó-had érdekében« (Mikszáth: Összes Művei, 2. kötet. Akadémiai Kiadó 1956, 88. l.) — Ebbe a Laczkó-hadba 82 család tartozott: »A Laczkók sokan vannak. Hányan is vagytok? — Nyolc van k két család. Lajstrom van nálam róluk« (i. m. 97).

Mikszáthnak ez a »Nemzetes uraimék« című regénye voltaképpen egy szét-hulló palóc had történetének utolsó jelenete.

! A lány, ha férjhez ment, a bodonyiak szemlélete szerint tovább is az apa hadába tartozott. Ezért van az, hogy az asszony tovább is a lánynevét viselte, így is szólították:

»A negyven éven felüli asszonyok nőrokonaikat, falubeli asszonyismerőseiket ma is (1954-ben) leánynevükön emlegették. Néha még anyjukról is beszélnek így: *Édes-anyám, Bera Erzsú olyan szépen dalolt, mint a vízilyány.*« Szó-ról-szóra ezt mondotta Morvai Juditnak az egyik adatközlője: »a lány az apja hadjába tartozik, nem a férjébe« (i. m. 13. l.). — *Én a Farkas Márkus hadjához tartozom*« — mondta a hetvennyolcéves Márkus Panni néni, aki férjének négy gyermeket szült« (Sz. MORVAI JUDIT: i. m. 13—14.).

»Idősebb asszonyok még ma is így használják a nevüket: Fél éve történt, hogy mikor Jakab Katyi néninek az igazolványát alá kellett írni, szépen alá-írta a lánynevét, hogy Jakab Katalin. Mondta neki a rendőrnő, hogy maga már férjhezment mama! A többiek nevettek. Az öregasszony csak ennyit mondott: *Mindig meg voltam elégedve a lánykori nevemmel*« (i. m. 14. l. Sajnos, az idézet nem tükrözi a palóc kiejtést).

! »A falu társadalmának nem minden tagja tartozott nagycsaládba (a bodonyiak nyelvén: hadba) — írja tovább Sz. Morvai Judit. — A föld nélküli zselérek utódai, a nincstelenek és az egy-két holdas parasztok, az inkább csak napszámból, summásságból élők, valamint a faluba később beköltözöttek csak az apából és anyából és gyermekekből álló kisebb családokban maradtak. De ha egyháztartásban laktak is öregeikkel, éppen a föld, az állattállomány, a vagyon hiányában nélkülözték azt a gazdasági alapot, melyet a nagycsalád-rendszer fenntartása megkövetelt, és amely annak egész belső berendezését megformálta. Családi életük lazább szerkezetű, szabadabb, egyénibb volt, rokonsági kapcsolataik sem voltak olyan szorosak, szabályozottak,

mint a nagycsaládban élő telkes jobbágyok leszármazottaié. Mint mondják: ezeknek nem volt hadjuk, csak családjuk. Éppen ezért az együttélő nemzetségek, hadak a falu társadalmának tekintélyesebb rétegét képezték. Tévednénk — mondja tovább a szerző —, ha azt gondolnánk, hogy ezt a tekintélyt egyedül a szét nem aprózott, egy-kézben tartott vagyon adta. Igen jelentős mértékben alátámasztotta a nemzetség (a had) hírét, emelte rangját a családtagok száma is. Az együttélő rokonság lényegében szövetség is volt, és mint ilyen, súlyt, értéket képviselt. Erős közösség volt, melynek tekintélye megadta a beletartozó egyén rangját és helyét a falu társadalmában« (i. m. 15. l. Valamennyi kiemelést én tettem.).

Igen jellemzők a had mivoltára az említett tanulmány következő sorai is: »Azzal a legénnyel, aki nagy hadból származott, nem volt tanácsos összekapaszkodni, azaz összeverekedni a többi legénnyel. Nemigen abajgattak ilyen családot, mert ha egyet megabajgattak, hat is jött a helyire. Ha egy legényt a lányos háztól a többiek elverték, nemcsak cimboráit, de rokonait is segítségül hívta. Jött a legény ilyenkor a rokonaival... A had egy tagján esett sérelmet az egész had magáénak érezte, s a megbántott számíthatott rokonai segítségére. Sőt a legközelebbi anyai rokonok is helytálltak olyankor, ha erre külön felkérték őket.»

»Nemcsak az egymás közötti ügyekben, de a törvénnyel és a falu vezetőivel szemben is kiálltak egymásért. Egy legényt kiutasított a pap a templomból, mert mise előtt szivarozni látta. Egyszerre kiáltott oda nagyapja a székéből felállva és nagybátyja a kiskarról: ne mozdulj, fiam!«

Ez a jelenet és a hozzá hasonlóak a nemzetségi vérbosszú maradványait mutatják (vö. CSERNYECOV: Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szerv. történetéhez, 19).

»A had feje, parancsolója, a ház, a föld, az állatok tulajdonosa« — mint láttuk — »a gazda volt. Ő vé volt minden, ura volt háza népének. A gazda tisztségét a család legidősebb tagja viselte: legtöbb esetben a fiaival, unokaival, esetleg dédunokaival együtt élő családfő, ritkábban a férfitestvérek közül a legidősebb. A tisztség a szeniorátus elve alapján öröklődött vagyis, az elhalt gazda után a következő legidősebb férfi lett a család feje. Tehát nem minden esetben a gazda fia« (SZ. MORVAI i. m. 17. Az én kiemelésem.).

A palóc származású PINTÉR SÁNDOR viszont 1880-ban a következőket írta. »A palócokról« c. művében (20): »Ha a családfő elaggott, úgy, hogy a gazdaság vezetésére már öregségénél fogva képtelen volt, s gyermekei valának, rendszerint e gyermekek közül — lehetőleg mindig a legértelmesebbet, s így nem egyszer a legfiatalabbat tette, illetve nevezte ki maga helyett gazdának, s így ő is a gazda alárendeltjévé vált, s lett belőle »házőrző«. — Ha azonban a gazdának gyermekei nem voltak, akkor a család legidősebb tagja lett a »gazda«; s ha esetleg a következő legöregebb tag gyöngé elméjűnek tűnt fel, a gazdát közmegegyezésel választották saját kebelükből« (En emeltem ki).

LÁSZLÓ GYULA bebizonyította, hogy az Árpád nemzetségében is a nagycsalád íratlan törvényei uralkodtak, és a trónöröklés az Árpád-korban a nagycsalád széki szokása szerint történt: »vagy a legidősebb családtag (szeniorátus), vagy az elsőszülött fiú (primogenitura), vagy pedig a kijelölt utód foglalja

el a trónt» (A honfoglaló magyar nép élete, 197), ahogy az utódlás még a közelmúltban is történt pl. a palóc nagycsaládban.

Sz. MORVAI JUDIT azt írja (i. m. 17), hogy nemcsak az utódlásban döntött a palóc nagycsaládi hagyományos rend, hanem abban is, »hogy ki milyen helyet foglal el a családi körben sokszor élete végéig. Ez a szigorú hagyományos rend megszabtá az egyes családtagok egymáshoz való viszonyát is...«

A családtagok vérségi viszonyát az elnevezések jelölik. Az apát a fiú *apám-uram*-nak hívta, az anyját pedig *anyám asszony*-nak. Így nevezte őket menyük is. Az *unoka* vagy *dédunoka* nagyapját, széapapját, *apó*-nak, nagyanyját, szépanyját *anyó*-nak hívta, így nevezte őket az unoka vagy dédunoka felesége is. Az apa és az anya gyermekeinek feleségét, illetőleg menyét *lyányom*-nak nevezte. A feleség férjének öregebb fitestvérét *nagyobbik uram*-nak mondotta, azok feleségét meg *ágyomaszony*-nak. A többi oldalrokonok fitagjai: *bátyám uram*, azok feleségei: *nenem asszony* voltak (PINTÉR SÁNDOR; i. m. 20). Bizonyosan ismerték itt is a *kisebbik uram* elnevezést is: így szólítja az asszony a férje rokonságában a férjnél fiatalabb férfit pl. Szennában (NYÍRI: Szenna és vidéke, 179), de Bodonyban is így van. Az ipa testvéreit *nagyuram*-nak szólították (Sz. MORVAI: 189).

A *had* fejének és tagjainak hadon belőli rangja, a többihez való viszonya az ülésrendben és az étkezések kezdetén az ételtől való vétel sorrendjében is kifejeződött: »A ház belső fala mellett környös-körül széles lócák futottak. Az asztal a bejárattól mindig és mindenütt a baloldali szögletben volt elhelyezve s az asztalszögben mindig a „gazda” foglalt helyet, mellette jobbról a család öregebb, balról pedig fiatalabb tagjai ülnek étkezéskor; vendégség, lakodalom vagy egyéb ünnepélyességek alkalmával pedig a meghívott vendégek úgy, amint a tekintély hozta magával.« (PINTÉR SÁNDOR: A palócokról, 18.). — HERKELY KÁROLY: »A mezőkövesdi matyó nép élete« c. művében (19) leírja, hogy nagyobb ünnepi étkezésekkor hogyan helyezkedtek el az asztalnál a *had* férfiai (idezi ezt LÁSZLÓ GYULA is: A honfoglaló magyar nép élete, 215.). A mezőkövesdi szobában az asztal az utcai-udvari fal melletti sarokban van. Az asztal udvar felőli oldalánál, közel az udvari-utcai fal által alkotott sarokhoz ül a nagyapa vagy a dédapa. Tőle jobbra, az utcai fal mellett, közel az ablakhoz ül a legidősebb fiú. Mellette az első szolga; a nagyapával szemben lévő oldalán ül az asztalnak a születés szerint második fiú, mellette a harmadik és a negyedik. A *had* fejétől balra ül a legkisebb vagyis a legfiatalabb fiú, e mellett megint születési sorrendben az első, a második és a harmadik »suhanc«. (Sajnos, nem mondja meg a szerző, hogy ezek a »suhancok« milyen vérségi viszonyban vannak a család többi tagjával.) — Bodonyban »Elsőnek a gazda mártotta kanalát az ételbe, utána pedig sorban mindenki, rangja szerint. *Ha valaki előbb vett, mint illet, apósom rászólt, hogy ne legyen tálba nyúló!* Csak az első vételnél tartották meg ezt a kötött sorrendet, a második kanálról kezdve már mindenki szabadon szedhette az ételt« (Sz. MORVAI: i. m. 92). -- Viszont »Ha a gazdának nem volt jó étvágya, s hamar abbahagyta az evést, vagy egyébként is gyorsan evett: amint letette a kanalát, a többiek sem ettek tovább« (i. m. 25.).

A *had* gazdasági életében és a munkában is szigorú rend uralkodott. A *had* feje, a *gazda* parancsolt mindenkinek. »Ő adta ki naponta az egyes családtagok munkáját: ki hol legeltessen, szántson, fuvarozzon, vásárba menjen stb. Aki-nek nem jutott munka otthon a gazdaságban, azt elküldte az uradalmi erdőbe

ölfát vágni vagy elszegődttette juhásznak. Nyáron minden családból — még a leggazdagabból is — elküldtek egy-egy fiatalabb férfit az Alföldre aratni, hogy ott a család évi kalácsnakvalóját megkeresse.

A menyecskéknek a gazdasszonyon keresztül parancsolt, hogy hová menjenek aznap kapálni, dolgozni, a gyerekek meg malacot, libát legeltetni.

A közös munka minden hasznát a gazda tette el...» (SZ. MORVAI, i. m. 19—20). A gazda rendszerint nem dolgozott.

A gazda fitestvérei, fiai, unokái és dédunokái életének nagy része az állatok körüli munkában telt el. Az idősebbek végezték Bodonyban a földművelést; a juhász is általában a család idősebb tagja volt. Az árpát kaszával emberek (= férfiak) vágták, az ő dolguk volt a csűrben a cséplés. A sarlóval arató asszonyok után az emberek kötötték a kévét. A legények régebben 16 éves korukig nem dolgoztak, előre-hátra csavarogtak, erdőben kóboroltak, »vadkörtét szedtek, madártojást kerestek, varjút sütöttek«. Mikor a legény elmúlt 16 éves, kora tavasztól késő ősziig ökröket legeltetett. Ha megházasodott a legény, és volt elegendő idősebb férfi a családban, még akkor is legeltetett egy ideig. A gyengébb testalkatú ember még 30 éves korában is pásztorkodott (SZ. MORVAI, i. m. 37—46).

A háztartás önálló irányítója a gazdasszony; többnyire a gazda felesége. Felügyelt az asszonyi munkára. Közvetítette a menyecskék kérését a gazdának. »Tőle függött a ház asszonyainak jobb vagy rosszabb sorsa. Ő osztotta el a kenderet tilolás után, ő a tollat fosztás után, ő jelölte ki az egyes asszonyok ládáinak, ágyainak helyét a kamrában. Ha jószívú és okos volt, elsimította a kisebb veszekedéseket, elhallgattatta az egymás ellen való áskálódást, amire pedig a menyecskék mindig készek voltak» (SZ. MORVAI, i. m. 36—7). — A gazdasszonyé volt a legnehezebb házi munka: a főzés, a kovásztevés, a kenyér kiszakítása, bevetése; a tálalás. A kimosott tiszta ruhákat a gazdasszony terítette ki a karókra, s a megszáradt ruhákat ő dörgölte be (= mángorolta). A tej feldolgozása, az aprójószág körüli munka mind az övé volt. Végezte a kendermunkát is, gondozta az otthon maradt apró gyermekeket. Segítsége a korban utána következő menyecske vagy az otthon maradt öreglány volt.

A menyecskék dolga: a ház körüli munka volt: a főzésben való segítség, dagasztás, téstagyúrás, mosás és a mezei dolog. Bodonyban a legfiatalabb menyecske járt a kútra, ő vitte a korsót a mezőre, ő söprögetett, s ha sötét este ettek, ő tartotta a világító fáklyát. Ő mosta a lábát az öregapónak és anyónak, a gazda testvéreinek és azok feleségeinek is. (SZ. MORVAI, i. m. 31—7; 50—67). A nagylány nem dolgozott, legfeljebb vizet hozott, és télen a fonóházban fognatott.

»Az asszonynak kötelessége volt félni az urát. Félni kellett az embereket, mert az ember tulajdona az asszonyi állat«, így tartják ezt még ma is a bodonyi öreg emberek. »Mindenben a férfi volt az első. Ő parancsolt, az asszony kötelessége az engedelmeskedés. A férfi vett először a tálból, ő ment elől az utcán, azt tehetette, amit akart, pihenhetett, mulathatott: ura volt önmagának. Viszont a menyecskének mindenki ura, elsősorban a férje.« (SZ. MORVAI, 51). — Igaza van SZ. MORVAI JUDITnak, mikor azt írja, hogy az asszonynak és a férfinak itt jelzett viszonya talán még a középkorinál is régiebb eredetű. — Egészen bizonyosan az; eredetét ott kell keresnünk a patriarchátus, az apajogú család kialakulásának körülményeinél.

3. Ha a had már nagyon nagy volt, vagy a torzsalkodás megkívánta, bekövetkezett — palóc szóval — a válakozás, vagyis a had-ban lévő családok szétválása. »A válakozás-t rendszeren összel tartották meg, amikor már a gabonaféléket betakarították, a kapás ültetvényeket összehordták s a kendert megtírolva csomókba kötözték.

A módosabbak előbb annyi lakóházat építettek a hozzájuk szükséges melléképületekkel, ahányan a váló testvérek voltak, a szegényebbek pedig, akiknek ez nem állott módjában, lakást béreltek előbb maguknak.

A vagyon-felosztást a család legidősebb tagja, illetve a »gazda« végezte a férfiak együttes jelenlétében. (A nőknek az osztozkodásba nem volt semmi beavatkozási joguk.) — Legelőször a kenyeret szegte el a válakozó testvérek számanak megfelelően három vagy négy felé, azt mondván: »szegjük eo' ja kenyért« vagy »sót kenyeret má' nem eszeönk« (innen ered: »kenyértörésre kerül a dolgo« szólásunk; kissé másként CSEFKÓ: Szállóigék, szólásmódok, 104—09; helyesen LÁSZLÓ: i. m. 239), s aztán került a sor az ingó és ingatlan vagyon felosztására. Az elosztott részek mindenikének egyenlő értékűnek kellett lenni... A vagyonnak egyenlő részekre való felosztásában részre nem hajlóságossággal kellett a gazdának eljárnia s erre mintegy rákényszerítették azáltal, hogy az elosztott részekből rendszerint a legfiatalabb választotta ki legelőször a maga részét, azután a korra nézve utána következők s csak ami megmaradt, az jutott az osztást végző legidősebb testvérnek. — Némely helyütt a vagyon-felosztást a férfiak közösen végezték, együttesen állapítván meg, hogy melyik házhoz, melyik dűlő, melyik kaszáló és kenderföld tartozik s ha nem tudtak az elosztásba békésen belenyugodni, a sors döntésére bízták a dolgot, azt mondván »no, most húzzónk nyilat«. Ha semmi más, de ezen mai nap is szélteben használt kifejezés bizonyítja a palóc nép e sajátos osztozkodási módjának régi keletűségét. Ma már a sorshúzásnál természetesen nem nyilatát használnak, hanem lapos pálcikákat és papírszeleteket, amazokra egy-egy számot, a papírszeletekre pedig egy-egy »válakozó« nevét írván. ».

Az élelmiszereknek (mint búza, árpa, krumpli, bab, borsó, sertéshús, zsiradék), a kendernek s minden azon évbeli termésnek elosztásánál azonban nem a válakozó felek számára vannak figyelemmel, s nem azok számához mérten osztják három vagy négy felé, hanem a családtagok mindenike, fiú, leány kap osztalékot ezekből, pláne ha még közre is munkálkodott azok beszerzésében.

Az osztozkodást, ha a testvérek békés megegyezésével, simán folyt le, némely helyütt ma is áldomás követi, melyre... meghívják még a 10.-ik ági rokonságot is, s ez áldomás eltart 2—3 napig olykor. Ez azonban vajmi ritkán esik meg már manapság, mert a válakozó testvérek egyik-másikának elégedetlensége a békés megváltást jobbra meghiúsítja — s az áldomás is elmarad« (ISTVÁNFFY GYULA: Újabb adalékok a palócok ethnographiájához. Ethn. IX, 364—66).

A válakozáskor különvált családok megint hadakká szaporodnak. Hogy valamikor egy hadhoz tartoztak, azt a különféle hadak azonos családneve mutatja. Bodonyban még emlékeznek pl. arra, hogy a *Kataj-had* egy szétköltözés, *válakozás* alkalmával szakadt ki jó nyolcvan évvel ezelőtt az *Antal-hadból*, ez meg a *Béres-hadból*. Ebből vált ki a (Béres) *Laczkó hada* és a (Béres) *Kisjóska hada* is. »A szétválással már önálló hadnak tekintették a kiszakadtakat. Csak

a legöregebbek mondják még az összes Bérésekre, hogy „*egy-nemzetség* volt az?” (Sz. MORVAI: i. m. 15—16). — *Had* volt tehát az a nagycsalád is, amelyből a többi család kivált és idővel szintén *haddá* terebélyesedett. Ezért van az, hogy öregebb emberek nagyobb terjedelműnek, több ágúnak tartják a *hadat*, a fiatalabbak viszont csak azt a 3—4 generációt számítják a *hadhoz*, akik éppen együtt élnek.

4. Hogy a válakozás alkalmával melyik lakóházat milyen rangú családtag kapta vagy választotta, azt — tudomásom szerint — nem figyelték meg a kutatók. De azt feljegyezték, hogy a válakozások következtében hogyan épült be a telek a *had*-ba tartozó családok lakóházaival és egyéb épületeivel. Ebben a tekintetben különösen FODOR FERENC tett igen értékes megállapításokat Nagyvisnyóról »Egy palócfalu életrajza« c. művében. Ott a többi között a következőket mondja: a nagyvisnyói palóc »helyszűke miatt addig építette eredetileg osztatlan telke mindkét oldalára a család osztódása folytán mindjobban szaporodó házait, míg a telek közepén be nem épített része lassan természetszerűleg azután telekkönyvileg is utcává nem vált« (i. m. 50). — Az eredetileg egy *had* birtokában lévő telek középső szalagjának utcává válását jól mutatja az a nyelvi tény is, hogy »A beépített telek közepét, ami már utcának számít, ma is udvarnak mondja a palóc« (FODOR, i. m. 54). — Hogy azonban az ilyen településformában nem volt utca eredetileg, azt jól mutatja az is, hogy az ilyen udvar-utcák sok helyt még ma is vakon végződnek (i. m. 51). — Az ilyen hadas-településre az is jellemző, hogy nagyon sokszor más telkeken keresztül, tehát ösvényeken lehet a *had*-nak saját telkére jutnia. Nagyvisnyón is patak partján telepedtek a palócok, s több házas teleknek csak a patak felé volt szabad kijárása. BÁTKY ZSIGMOND a következőket írja — a többi között — a hadas településről: »A belsőség egyes darabjain hadak szerint megosztzkodtak s a maga részén minden had tetszése szerint építkezett. Mikor aztán a közösséghez érhetőleg ragaszkodó had megszorodott, az ősi földet tovább-tovább osztották s mind sűrűbben beépítették, mit sem törődve a szomszéd haddal, a közlekedés stb. érdekeivel. Így keletkeztek azok a szerek, szegek, zugok, melyeknek ősi pórtáin néha öt ház is épült egymás mögé, úgyhogy a legbelső gazdjának — mielőtt a hatóság a zugokat megnyitotta — négy udvaron is át kellett vergődnie, hogy a magáéba juthasson... Utca hát valóban nem volt, még csak a nevet sem ismerték...« (A magyarság néprajza I, 131—32; én emeltem ki.).

TÓTH JÁNOS azt írja, hogy a sorozatos településhez hasonló a vasi szer-település, és ez sok esetben még honfoglaláskori állapotot mutat. »Szalafő megmaradt olyannak, amilyen a honfoglalás utáni időkben lehetett. 7 szerből áll, s e szerekben össze-vissza 696 lélek él 168 házban 3 km² területen. (Egy szerre átlagosan 100 lélek és 24 ház esik.)

És milyenek ezek a szerek?

»Több kisebb, egymástól néhány száz, néha ezer méterre fekvő település közigazgatási és gazdasági egységet alkot. Őrségben szernek (Göcsejben szegnek) mondják ezeket a kis falvakat. Ilyen szertelepülés az Őrségben több van, legérdekesebbek Őriszentpéter és Szalafő... A telepítés alkalmával egy család leszármazottai vettek birtokba egy szert. Idővel az elszaporodott családtagok szétszabdalták az ősi családi házak körül birtokba vett földet, melyet még ma is nagy részben az ősök leszármazottai művelnek...

E szerves települések csupán a dombos vidékeken alakultak ki. Van olyan is, ahol a falu csak két, vagy három szerből áll. Az ilyen *szereket* a mély völgyben folyó patak választja el egymástól. (TÓTH JÁNOS: Így épít a vasi nép Vasi Szemle, 1938: 64—66). — BÁTKY azt mondja, hogy ez a településforma hozzánk valószínűleg szlovén település útján jutott el, és római mintára keletkezhetett ez a Dél-Németországban gyakori településforma (Magyarország Néprajza I, 130). — Nem vagyok hivatott BÁTKEY megállapítását kétségbe vonni. Annyi azonban bizonyos, hogy ha ez a településforma — tegyük fel — idegen eredetű is, abban a vonatkozásban feltétlenül eredeti magyar, hogy ezt egy család lakja és az egy család által lakott házakat a földdel együtt *szer-nek* nevezik. Ennek az érvelésnek a támogatására csak arra hivatkozom, hogy Göcsejben is vannak és voltak egy-egy nagycsalád által lakott házcsoportok, melyeket *szer-nek* neveznek, és ezek jelzőjeként azok a családnevek szerepelnek, melyeknek viselői a *szer-nek* birtokosai. Pl. Kálócfaiván — Zalában — a XIX. század közepén volt még. *Vasok szerre, Marócziak szerre*, ahol ezek a családok laktak; Sárhidán van *Balogszer* Boncföldön *Nemesszer*, *Czigányszer*, *Törökszer*, amely részekben a Balogh, Nemes, Czigány és Török család lakott vagy lakik. Egy-egy tekintélyesebb nagycsalád, nemzetség *szerének*, településének neve sokszor azután annak a falunak is nevévé lett, amelyben laktak. A mileji anyakönyvben szerepel pl. *Simonszer* és *Tubolszer* elpusztult községek nevei, ezek voltaképpen a *Simon* és *Tubol* nemzetségek településeinek a nevei voltak (GÖNCZI: i. m. 59).

Egymás mellett levő telkeken laktak Bodonyban is az egy *had*-ba tartozó családok. »A népes nagycsalád egy-házban, *egy-fedél alatt* lakott. A férfiak, de főleg a *fehércselédek*, gyerekek életének nagyobb része itt, a közös portán folyt le. Egy-egy gazdának három meg négy telke is volt bent a faluban. Így a házat nagy, tágas udvarok vették körül. Nem is volt a falu akkor ilyen szoros, mint most. Az öregek úgy beszélik, hogy az összetartozó hadak, nemzetségek a falu egy-egy részén csoportosultak, s válakozás, szétköltözés esetén is igyekeztek egymáshoz közel, lehetőleg ugyanabban a falurészben maradni. A Fejes-hadak a templom körül, a Jakab-hadak a *Hóstyán*, a Farkas-hadak az *Őszögben*, a Béres-nemzetség a *Főszögben* települtek eredetileg. A Béres hadak a szétválakozás után is egy csoportban maradtak, aminek nyomát a ma is használatos Béres-sor utcarész elnevezés őrzi. A Béres-soron túl úgy hívták, hogy Újváros. Ott már olyan nagycsalád nem volt. Később, az idők folyamán a családok szaporodásával nem maradtak meg ilyen tisztán a nemzetségek települési csoportjai, s majd minden nemzetségből került család a falu minden részébe. Már az e könyvben kibontakozó időszakban is (tehát a múlt század második felében) legfeljebb csak két-három azonos családnevű had lakott egymás szomszédságában» (SZ. MORVAI JUDIT: Asszonyok a nagycsaládban, 84—5).

A bodonyi palóc település tehát szerkezetileg azonos volt a soproni, vasi és zalai településsel. Horpácson (Sopron m.) van *Falu- v. füösüő-szer*; *papszer v. uósüő-szer*. Hodoson (Vas m.) *Füsü szer*, *asu szer* van (MTsz.). Ezekben a *szer-ekben* — fentebb már láttuk — az egy nemzetséghez tartozó kiterjedt családok laktak eredetileg. — A palóc Bodonyban is van *Őszög* (< *Őszög* < *Alsözög*), s az *Őszögben* a Farkas hadak laktak eredetileg; van ugyanott *Főszög* is, itt meg a Béres had lakott. Újra idézem itt a következő megállapítást: »A Béres hadak a szétválakozás (=szétköltözés) után: is egy csoport-

ban maradtak, aminek nyomát a ma is használatos Béres-sor utcarész elnevezés őrzi.» (SZ. MORVAI JUDIT: i. m. 85. Kiemelés tőlem.).

PINTÉR ismer több olyan palóc községet, ahol az egész falu mindössze néhány házból állott, úgy, mint ahogy a mai vogul és az osztják falu is — a magyar *falv* etimológiai megfelelőjével vogulul pl. *paul*, osztjákul pl. *põrjäl* — csak néhány házból áll. Mivel az ilyen, néhány házból álló korai magyar faluban ritkán lakott több 25—40 embernél, és ez éppen a nagycsalád lélekszámával azonos, ebből — helyesen — arra következtet LÁSZLÓ GYULA, hogy az Árpád-korban egy-egy falu voltaképpen egy-egy nagycsaládnak volt a települése (i. m. 227.).

Így lehetett ez az ugor korban is, mert STEINITZ még a mai voguloknál is megfigyelte, hogy »In vielen Dörfern wohnten nur oder fast nur Familien einer einzigen Gens. In grösseren Dörfern gab es meist Familien zweier oder mehrer Gentes« (WOLFGANG STEINITZ: Geschichte des wogulischen Vokalismus, 8.).

Arra azonban nincs bizonyíték sem a magyarban, sem a rokon nyelvekben, hogy a *falv* szó az ősmagyar vagy az ugor korban a vérközösségen alapuló együvé települt társadalmi egységet jelölte (így PAIS: MNy. XXVII, 244; LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete, 227). Az ugor nyelvek tanúsága szerint a *falv* települést jelöl és bizonyára azt is jelölt mindig, magának a nemzetségnek pedig *had* volt a legrégebb neve a finnugor kor óta.

A nemzetségnek, nagycsaládnak települését a *falv* mellett később más szavakkal is jelölték: összetételekben *-szēr*, *-szög*, (innen a »szegről-végről rokonok« szólásmód, vö. PAIS: MNy. XVIII, 48.) *-szállás*, *-háza*, *-földe*, *-ülése* kifejezésekkel, vagy pedig csak egyszerűen a nagycsalád, nemzetség fejének nevével.

A mai palócoknak az a hite, hogy a nemzetség, a *had* a másvilágon is együtt van, igazolja LÁSZLÓ GYULÁnak azt a föltevését, hogy a honfoglaláskori temetők egy-egy nagycsalád, had temetkezési helyei, ahol nem olyan sorrendben temették el a halottakat, ahogy meghaltak, hanem abban a sorrendben, ahogy kinek-kinek az életében meg volt szabva a helye (LÁSZLÓ GYULA: i. m. 125—165). Minden esetben középen volt a leggazdagabb sír; a palócok hite szerint: »Nagyapám, Jakab Ferenc ott várja a családját« — tehát a *had* feje várja a másvilágon a családját, és bizonyára ott is ő irányítja a hadat. Ezért van a honfoglaláskori temetőkben középen a *had* fejének a sírja, tőle balra és jobbra pedig — rangsor szerint — a *had* többi tagja van eltemetve.

Az obi-ugoroknak is külön nemzetségi temetőik vannak. »Minden nemzetségnek vagy az illető faluban élő nemzetségrésznek megvan a maga temetője, s a szabály az, hogy ebbe idegen nemzetségbeli nem temetkezhetik« (CSERNYECOV: 18). Sőt még be sem mehet oda idegen!

»... A halottakat látó, velük beszélni tudó tudóssasszony szerint a hadak még a másvilágon is együtt vannak. Nagyapám, Jakab Ferenc ott várja a családját. — A Szuszék-had ott is együtt van.« (Bodony).

Feljegyezték, hogy közeli nyelvrokonainknak, a kondai osztjákoknak egyik hősénekében az ellenfél olyan erősen sujtott kardja markolatával a hős fejére, hogy az eszméletét vesztette: »... a hős lelke eszméletlensége alatt már útban volt az ég felé, de mielőtt oda ért volna, elébe jöttek megölt öccsei s visszatérítették a földre« (VNGy, I. CLXXXIII.). Hivatkozik MUNKÁCSI PATKANOVNAK arra a megfigyelésre, hogy ugyancsak a kondai osztjá-

koknál »valaki egy új halottal pénzt küldhet régebben elhalálozott más világon lakó rokonainak, kik álomjelenésekben szokták tudni adni, hogy szükségét szenvednek« (VNGy. I. CXCI.).

Vagyis: az elhalt rokonokkal való kapcsolat az osztyákoknál is megvan, úgy, mint a bodonyi palócok *had*-ainak hitében; a bodonyi palócok *had*-ainak elhalt tagjai a haldoklónak »Integetnek, hívják: gyere, gyere, majd jössz!« (Sz. MORVAI JUDIT: i. m. 16. l.) — Ez egészen ugorkori jelenet, sőt valószínű, hogy még fgr. korbelt.

Láttuk, hogy az obi-ugoroknak külön nemzetségi temetőik vannak, és a honfoglaló magyarok temetői is nemzetségi temetők voltak. Az obi-ugorok és a magyarok nemzetségeinek, hadainak a túlvilági életre vonatkozó itt említett hite és az obi-ugoroknak a honfoglaló magyarokkal azonos temetkezési módja az ugor együttélés korában már megvolt.

5. A *had* (=nemzetség) fejének a neve a honfoglalás korában és az azt megelőző időben nyilvánvalóan nem *gazda* volt — hiszen ez jövevényszó nyelvünkben —, hanem *ős*, pontosabban szólva a mai *ős* szó hangtörténeti előzménye: *is* (vö. HB. *ifemucut* = isémüküt, értsd őszünket). Ez a szó megvolt már a finnugor korban is, és megfelelői megvannak a permi nyelvek kivételével a többi finnugor nyelvben is 'atya', 'őregapa', 'bátya, nagybátya' 'atyám bátyja' jelentésben (NyH. 140). A HB.-beli *miv ifemucut*-ben — mint MÉSZÖLY is megállapította (Ómagyar Szövegek, 157—58) — az 'atya' jelentésű *ős* szóval van dolgunk (rövid volt a magánhangzója eredetileg, vö. NySz., MTsz.). Mivel a finnugor korban anyajogú volt a család, vagyis a leszármazást csakis anyai ágon tartották számon, és az apa ismeretlen volt, mai *ős* < *ös* szavunk finnugor kori előzménye nem lehetett 'apa' vagy 'őregapa' jelentésű. Eredeti jelentésére azonban bizonyítékunk nincs, legfeljebb arra következtethetünk, hogy az anyajogú család fejére vonatkoztathatták az *ős* finnugor kori hangsorát. Erre következtethetünk az *ös*, mari (cseremis) nyelvbeli megfelelőjének 'bátya, nagybátya', továbbá a mordvin nyelvbeli megfelelőnek 'atyám bátyja' jelentéséből. Mivel az anyajogú család feje az anya testvérbátyja volt, ezt jelenthette a finnugor kori *ős*.

Lehet azonban az is, hogy *ös* szavunk fgr. kori előzménye a totem-öst jelölte. Erre következtethetünk abból, hogy az obi-ugoroknál minden nemzetség öst zoomorf formában képzelnek el és annak megfelelő nevet adnak. Pl. a Ljapin folyó mellett lakó voguloknál *sokur-ja* helység *šoynaX* nemzetségének *sorťa* 'csuka öreg' az *öse* (CSERNYECOV: i. m. 12—13).

KERTÉSZ MANÓ sok adattal igazolja, hogy a magyar társadalomban még a XIV. században is voltak a keresztény nevek mellett totemisztikus eredetű személynév (Nyr. 67 : 1—5; MÉSZÖLY: Ómagyar Szövegek, 57—8).

A *had* = 'nagycsalád' feje, tehát az *ős*, korlátlan úr és egykor szakrális hatalma is volt ~~valaki~~ (vö. SZENDREY ÁKOS: A magyar nemzetségi szervezet emlékei. Ethn. XLVII, 277). Ennek csökevényes maradványai megtalálhatók voltak még a közelmúltban is pl. a bodonyi palócoknál (Sz. MORVAI: i. m. 25—26). MUNKÁCSI BERNÁT idézi JOHANN BERNH. MÜLLERTŐL, hogy a nyelvrokonok közül pl. az osztyákoknál is így volt ez még a XVIII. században is. Az osztyákok »nem választanak meghatározott személyeket papokul, hanem minden családapa, vagy a családnak legidősebb tagja, aki magának

bálványoszlopot készített, maga vállalja magára a bálvány tiszteletének gondozását és a szokásos szertartás gyakorlását... (VNGy. II, 1 : 0366).

Ős szavunk fgr. előzményével nemcsak a had fejét jelölték, hanem ezzel a szóval illették a megfelelő történeti időben a fejedelmet is, mivel a fejedelem eredetileg a legtekintélyesebb nagycsalád feje volt.

6. Tudjuk azonban azt is, hogy a manysi (vogul) és a chanti (osztják) fejedelem bálványistenné lesz: »A pelimi isten a pelimi tartomány fejedelmi családjának emlékbálványa« (VNGy. II, 1 : 08). — »A vogul-osztják hősköltészet eszmevilágának középpontja s legfőbb szerepvivője a Bálványhős, ki a néptudat szerint egykor fejedelem gyanánt élt s uralkodott a tájon, hol hívei szent helyét s ott honoló szellemét vallási szertartásokkal tisztelik, miért is nevezete: űter, a déli vogulban űter, az osztjákban ort, urt = fejedelem, vagy ha női személyiség nāj, KV. nāi = fejedelemasszony« (VNGy. II, 1 : 0507), akit félve tisztelnek és magasztalnak.

CŠERNYECOV meg azt írja, hogy az obi-ugoroknál »A nemzetségbeli ősök zoo- vagy anthropomorf, fából, ritkábban fémből készült képmásait vagy a nemzetség telephelyén, vagy különleges kis épületben a nemzetségi áldozóhelyeken őrzik, amelyek gyakran az erdő sűrűjében találhatók... A nemzetség oltalmazója az ős volt, az ő kezében volt az általános jólét kulcsa. Hozzá fordultak a nemzetséget ért különböző szerencsétlenségek idején, tőle kérték a sikert a vadászathoz és a halászathoz. E célból kollektív áldozatbemutatókat rendeztek« (i. m. 14—15; az én kiemelésem).

MUNKÁCSI és CŠERNYECOV itt idézett adatai azt mutatják, hogy az obi ugor nemzetség-ős, finnugor szóval: had-ős és a hadak fejedelme istenné magasztosult. Ezért van az, hogy az istenné magasztosult ugor kori had-öst meg kiváló fejedelmet is ős szavunk ugor kori előzményével jelölték, illetve ennek -t és -n kicsinyítő képzős alakjával: így keletkezett is-t-en szavunk.

Az isten szó etimológiáját BUDENZ már rég megfejtette (MUSz.), megfejtését azonban BÁRCZI nem fogadta el (SzófSz), pedig hang-, alak- és jelentéstani szempontból BUDENZ etimológiája ellen kifogás nem emelhető. Elfogadja BUDENZ etimológiáját MÉSZÖLY is, sőt megemlíti újabb bizonyítékokat is is-t-en szavunk kicsinyítőképzős szerkezetének igazolására (MÉSZÖLY: Fialim, szeressétek egymást. MNy. XXIX, 218; NNyv. III, 175).

7. MÉSZÖLY GEDEON kimutatta, hogy az eredetileg 'kiterjedt család, nemzetség' jelentésű magyar had < hod < hodu az ugor korban vette fel a 'hadi nép', 'bellum' jelentését, akkor, amikor a manysi (vogul) könt, Xānt* is 'hadi nép', 'Kriegsvolk' jelentésű lett; »és amint a magyarban van a had-ból származó hadakozik-ige, úgy van a vogulban a Xānt-nak Xāntl- és Xāntlaxt- igei származéka szintén avval a jelentéssel, hogy 'hadakozik'. Tehát 'hadakozik' jelentésű ige éppen 'nemzetség' jelentésű szóból lett éppen a magyarban, ebből pedig fontos őstörténeti következtetést lehet levonnunk«.

»Nyilvánvaló — folytatja tovább okfejtését MÉSZÖLY —, hogy csakis olyan társadalomban lehet 'nemzetség' jelentésű szóból 'hadakozik' ige, amely társadalomban a hadakozás nemzetségeknek, azaz vérségi közösségeknek

* Nyomdatechnikai ok miatt a k hangnak megfelelő réshangot x betűvel jelöljük.

vállakozása. A társadalmi és állami fejlődés ilyen fokán a magyarság a lovas nomád állattenyésztés korszakában volt. A magyar *had* ~ vogul *Xānt* és magyar *had-akoz-* ~ vogul *Xānt-l-* is annak a nyelvi bizonyítéka, hogy a magyarságnak harcos lovas nomád szervezettsége még akkor kezdődött, mikor együtt élt a vogulok őseivel, természetesen nem a voguloknak a lótenyésztésre nem alkalmas Urálon túli, mai Ob vidéki hazája körül (MÉSZÖLY: i. m. MNy. XLVI. 325-6).

Hogy a nomád pásztorkodás ~~korában~~ ^{korában}, tehát az ugor korban fejlődött ki a 'nemzetség' jelentésű *had* szó hangtani előzményéből a 'hadi nép, Kriegsvolk' jelentés és a *hadakozik* ige, annak az az oka, hogy a nomád pásztor életmóddal együtt jár a harci tevékenység is. »Az állatok — mondja Cs. SEBESTYÉN KÁROLY (A nomádpásztorkodás életformája NNy. X. 58. Idézi MÉSZÖLY GEDEON: Ómagyar Szövegek, 194—5.) — sokféle veszedelemnek vannak kitéve. A szokatlan kemény tél vagy túlságosan száraz nyár tönkretelheti a legelőt, ez éhséget jelent az állatoknak. Ilyen esetben sürgősen el kell vándorolni más, kedvezőbb vidékre. De bizonytalanná teszi az életüket más is. Mivel a nyári legelő... köztulajdon, a használat joga mindég az először odaérkező családé. Ugyanez áll a kútak használatára is. Minden család kénytelen tehát avval számolni, hogy az előre kiszemelt helyet és kútat már másoktól elfoglalva találja. Ezért a férfiak kerülő utakon előre lovagolnak. Mert ha elkéstek, más terület után kell nézni, de ezzel már bizonytalanná vált a helyzetük, mert nem lehet előre tudni, hogy az új és ismeretlen területen mennyi időre való táplálék van, milyen minőségű az, s elegendő víz van-e ott. Ez okból szoktak azok az elkeseredett harcok kitörni az egyes törzsek között, ha a régtől használt legelőt egy másik törzstől találja elfoglalva. Ezek a harcok pedig a létért szólnak. A pásztorok, akik a nyájuk biztonságáról gondoskodnak, s gyakran kénytelenek fegyvert fogni, hol a vadállatok, hol a rablók ellen, de a jobb legelőért is harcolnak, természetesen bizonyos harcias szellemben élnek. S ebből magyarázható az a körülmény is, hogy ezekből a vándorlegeltetést folytató népekből váltak a világ legkitűnőbb hadseregei, a hunok és mongolok legyőzhetetlen katonái.«

Ezek alapján érthető tehát, hogy a nomád állattartó ugorok harcias, állandóan harcban élő néppé lettek, és ennek nyelvi tükröződéseképpen az eredetileg 'nagycsalád, nemzetség' jelentésű *had* az ugor korban 'harcosok összetartozó csoportja' és 'mások ellen viselt háború' értelmét is felvette, mivel a *had* férfitagjai harcoltak, *hadakoztak*. A manyisi (vogul) *Xānt*, *khōnt* s a chanti (osztják) *Xōnt* 'Kriegsvolk' és a magyar *had* 'harcosok összetartozó csoportja', továbbá a manyisi *Xānt-l-* 'Krieg führen' és a magyar *hadakozik* szavunk ennek a nomád pásztorkodásra való áttérésnek az emlékét őrzik.

A manyisi (vogul) és a chanti (osztják) szóvégi *-nt* hangnak éppen úgy *-d* felel meg a magyarban, mint a finn szóközépi *-nt*-nek (vö. msi. *sunt* ~ m. *szád*, msi. *lund* ~ chti. *lont* ~ magy. *lúd* stb.).

A finnben a mi *had* szavunk etimológiai megfelelőjének, a *kunta* szónak ma már csak közösség jelentése van; a manyisi *Xānt*, *khōnt* és a chanti *Xōnt* is elvesztette eredeti 'nagycsalád' jelentését, ott csak az ugor együttélés korában felvett 'Kriegsvolk' jelentése maradt meg e szónak; a magyar *had* viszont egészen a legújabb időkig megőrizte az eredetibb 'nagycsalád' jelentést is, de az ugorkorbéli újabb jelentést is: a 'harcosok összetartozó csoportja'-t, sőt ez utóbbi jelentésben igen sok összetétel is alakult belőle.

Az a nagycsalád, nemzetség, melyet népünk még a közelmúltban is a fgr. korbeltől *had* szóval jelölt, ma már széthullt, ennek következtében kiéveszöben van *had* szavunknak 'nagycsalád, nemzetség' jelentése is; a köz- és irodalmi nyelv ismerői, a városi emberek már nem is ismerik hallomásból sem.

8. BUDENZ szerint is eredetibb jelentése a *had*-nak a 'familie, geschlecht, sippsschaft' (MUSz.); útál a *had*-nak 'nemzetség, kiterjedt család' jelentésére SIMONYI is (Nyr. XLIII, 378); PAIS is (MNY. XXVII, 244). MÉSZÖLY — mint fentebb is láttuk — részletesen kifejtette a *had* jelentéstörténetét (MNY. XLVI, 325—330); HAJDU is egyet ért ezekkel a nyelvtudósokkal (A magyarság kialakulásának előzményei, 30). — Viszont ZSIRAI nem a »Rokonsági nevek« között említi *had* szavunkat, hanem a »Vegyes szóanyag« között (Finnugor rokonságunk, 46); hasonlóképpen BÁRCZI is az »egyéb« jelentésű szócsoporthoz utalja a *had*-at (A magyar szókincs eredete: 11), pedig a *had*-nak 'nemzetség' jelentése még ma sem halt ki egészen.

Mivel a *had* (= nemzetség) eleven életének ábrázolása nélkül nem szemlél-tethettem volna a *had* eredeti jelentését és jelentésfejlődését, és a *had* mivoltánának részletes leírása nélkül nem érthető meg a nemzetség településének *falu* és *szér* neve sem, sőt az ősi eredeti jelentése sem, és *isten* szavunk jelentésének és alakjának története is csak a *had* életével kapcsolatban világos, sokat idéztem néprajzíróinknak a *had*-ra vonatkozó leírásaiból. Sajnos, nyelvjárási szövegekből nem idézhettem semmit, mert nyelvjárástanulmányaink írói nem foglalkoztak a családi életnek hiteles nyelvjárási szövegekben való leírásával.

Vajon a készülő magyar nyelvatlazsban van-e egy lap a *had* szó 'nemzetség' jelentése elterjedésének területi ábrázolására?

Mert népünk és nyelvünk történetét nézve: megérdemelné.

2. BEHOZTAM A KÖTELET, ELSZAKADT EGY SZÉRE!

1. A magyar *had* szó történetének fejtegetésekor már utaltam arra, hogy az obi-ugor nyelvekben elvesztette a mi *had* szavunknak manysi és chanti megfelelője a 'kiterjedt család, 'nemzetség' jelentést. Most ehhez hozzáfűzöm azt, hogy ez utóbbi nyelvekben *sir* a 'fratria, nemzetség' legelterjedtebb neve. (Vö. CSERNYECOV: Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. Bp., 1949. 1; WOLFGANG STEINITZ: előadása a MTA-n »A finnugor rokonsági elnevezések rendszere.«).

A manysi és a chanti *sir*-nek megvan a megfelelője a magyarban is: *szér*, de ennek nincsen nyelvünkben 'nemzetség' jelentése. Igaz viszont, hogy felteszik: a magyar *szér* is jelenthetett 'nemzetség'-et egykoron, igaz azonban az is, hogy pl. HAJDU PÉTER igen meggondoltan így nyilatkozik erről a kérdéssel: »A nemzetség fogalmát jelölte minden bizonnyal *had* és talán *szer* szavunk finnugorkori őse« (HAJDU PÉTER: A magyarság kialakulásának előzményei. Bp. 1953. Akad. 30).

A magyar *szér* szó azonban sohasem jelentett 'nemzetség'-et, és véleményem szerint *szér* szavunk finnugorkori előzményének sem volt a jelentése 'kiterjedt család, nemzetség'. Ha ez a föltevés helyes — alább majd ezt bizonyítom —, akkor a manysiban meg a chantiban sem eredeti jelentése a magyar *szér* etimológiai megfelelőjének a *sir*-nek a 'nemzetség', hanem viszonylag újabb fejlemény.

Hogy ez csakugyan így van, erre a magyar *szér* szónak és rokon nyelvi megfelelőinek története adja meg a választ.

2. Mindenekelőtt *szēr* szavunk jelentésváltozatainak egymáshoz való viszonyát kell tisztáznunk, mert ez eddig még nem történt.

Előljárójában PAIS DEZSŐ következő szavait kell idéznünk: »Ha a *szēr* szóra és képzős, ragos tartozékaira vonatkozó magyar nyelvtörténeti anyagot áttekintjük, rendkívül gazdag, szövevényes jelentésbirodalom tárul elénk, s az is felötlük, hogy a beszédfordulatokban való alkalmazás változatosságában nem sok szavunk, illetőleg szócsaládunk vetekedik ezzel. A származási lehetőségeket nyomozva és mérlegelve, úgy látjuk, hogy a 'csopot, csapat', a megfogható, konkrét 'sor' és az átviteles 'rend' a főjelentések, illetőleg azok a jelentéságazatok, amelyekből a többi jelentésváltozatok és alkalmazásaiak mind levezethetők« (Melich-Emlék 301: Szerszám). PAIS DEZSŐ másutt még a következőket is írja (MNy. XLIX, 459, lapalji jegyzet): »„Szerszám” című dolgozatom bevezetésében (Melich-Emlék 301) jeleztem, hogy a *szēr*-rel kapcsolatos — részben az egyetemen előadott — vizsgálódásaimat a MNy.-ben teszem közzé. Azóta, 1942. óta ez a közlés nem történt meg, és nagy kérdés, megtörténik-e valaha.« — PAIS DEZSŐnek ez a megjegyzése 1953-ban történt. Ezért úgy gondolom, nem vétek a tudományos élet etikája ellen, ha az alábbiakban előadom *szēr* szavunk történetéről szóló kutatásaim, eredményeit.

PAIS DEZSŐ — mint fentebb láttuk — úgy véli, hogy a *szēr*-nek 'csopot, csapat', 'sor', 'rend' jelentéságazataiból vezethető le ennek minden jelentésváltozata. Más kutatók a *szēr*-nek 'sor, rend' jelentését teszik az első helyre (NyH⁷: 160; GOMBOCZ: ÖM. I, 37; LOSONCZI: NyK. XLIV, 384; PAASONEN: Die finnisch-ugrischen s-laute. Helsinki, 1918, 107; TOIVONEN: Zur Geschichte der fiugr. Sibilanten. MSFOu. LXVII, 381—2, stb.)

A NySz. *szēr* szavunknak 14 jelentésárnyalatát ismeri, a MTSz. pedig 17-et, és mind a két szótár a 'sor, rend, ordo, series' jelentést veszi az elsőnek. — Nem kell tehát csodálkoznunk azon egy cseppet sem, ha e gazdag jelentésárnyalatoknak egymáshoz való viszonyát egyik szótárunk sem állapítja meg helyesen. *Szēr* szavunk története folyamának hű kiábrázolását nagy mértékben megnehezíti az is, hogy — mint PAIS DEZSŐ is megjegyezte — a NySz. *szēr*-cikkében a helytelen jelentésbeli sorrenden kívül idézésbeli pontatlanságok, téves jelentésmegállapítások és az adatok előfordulási helyének hibás jelzései elég nagy mértékben tapasztalhatók. (Melich-Emlék: 301; MNy. XLIX, 459).

Pedig a kérdés megoldásának nyitját — helytelen jelentésmegjelöléssel ugyan — ott rejtegeti a NySz. a *szēr* szóról szóló adatok tengerében. Ha *szēr* szavunknak ezt az eredetibb, problémamegoldó jelentését megtalálták volna a kutatók, szinte önmaguktól rendeződtek volna a nagyszámú adatok jelentésváltozataik keletkezésének sorrendje szerinti rendbe, minden nyelvész-beavatkozás nélkül. Ugyanis *szēr* szavunknak és származékainak adataira is ráillik az, amit LAURI HAKULINEN »A népnyelvi szótár és a modern nyelvkutatás« című tanulmányában mondott (Magyar Népnyelv III, 111) általában a jelentésárnyalatok pontos megállapításának és számbavételének szükségességéről: »A mai nyelv jelenségei teljes terjedelmének pontos és rendszeres leírása... számos esetben önmagától is ugyanezen jelenségek genétikus magyarázatának kulcsává válik: hiszen a mai nyelvjárási szótár szócikke gyakran önmagában is szinte kész etimológiát tartalmaz.« (Én emeltem ki.) Ehhez még csak azt tenném hozzá, LAURI HAKULINEN fentebbi megállapítását *szēr* szavunkra

vonatkoztatva: a mai nyelvjárási adatok és a Nyelvtörténeti Szótár *szér* cikkének adatai együtt nyújtják a *szér* kész etimológiáját.

3. A *szér* eredeti jelentése. PAIS DEZSŐ így vélekedik a magyar *szér* eredeti jelentéséről: »A történeti jelentésállomány előzményéül ez a jelentés következethet ki (az én kiemelésem): 'az összeillesztés-összeilleszkedés valamely formája', amely eredetiben — mint általában a kezdetleges nyelvállapotok szójelentései — szűk, mégpedig megfogható tárgykörben sajátlagos: anyag és mód szempontjából szorosan körülhatárolt volt, pl. esetleg ez: 'állati inat fonálnak összesodor' (az én kiemelésem; Melich-Emlék 301.).

Nos, meg kell állapítanunk: PAIS DEZSŐ helyesen következtet arra, hogy *szér* szavunknak, »esetleg« az volt egyik eredeti jelentése, hogy: 'állati inat fonálnak összesodor'. Ezzel egyidejűleg kétségkívül volt azonban és még ma is van e szónak nomen jelentése is, és erre bőségesen van bizonyíték magában a NySz.-ban is, sőt a mai nyelvben is. Nevezetesen ezt is jelentette és jelenti még ma is *szér* szavunk: 'sodrott, serített anyag'. Ez a jelentés a nyitja *szér* szavunk minden jelentésárnyalata egymáshoz való viszonyának, származékai, összetételei történetének, valamint '-*szér*' ragunk kialakulásának is.

4. A perdöntő adatot szülővárosomból, Szentesről idézem, és ez így hangzik: »Van kocsikötő kötél, aztán nem jól köt, lőeresztette a vendégódal-kötél a vendégódal, és ezáltal a kocsikötő kötelet a kerékráf eldörzsölte, felit: két szérit eldörgölte a kerékráf« (Az adatközlőm *ē*-zō, nem pedig *i*-zō). Ha a kötélnak két szérit eldörgölte a kerékráf, és ez fele a kötélszérének, akkor a kötélt két fonadékát, kötéilverő nyelven: két zsinórját dörögölte el a kerékráf, mert a kötélszerint négy fonadékú, négy szerű.

Az egyik szentesi paraszt ember ezekkel a szavakkal állított be az egyik szentesi kötéilverőhöz: »Nézzé, bēhosztam (ti. a kötelet), elszakatt *ēty szēre*.« — »A kötélnak szēre van« — mondotta nekem Vajda Sándor, mikor tőle a kötélről tudakozódtam. — Nem kell azonban azt gondolni, hogy csupán Szentesen beszélnek a kötélszéréről. Kordás Pál, volt tanítványom is ismeri Balástyáról, Szeged környékéről a kötélszérét; Nagy Miklós, most IV. éves szegedi bölcsész-hallgató Hajdúdorogról ismeri a jó erős *hat szeres kocsikötő kötelet*: *hat ága van neki*. Egészen bizonyos vagyok abban, hogy másutt is, többfelé ismerik a kötélszére kifejezést.

De nézzük meg közelebbről is, milyen a kötélszére, hogy készül!

KÁLMÁN BÉLA, megfigyelve a kötéilverés munkáját, ezt írja: »Kiskunhalason és Tiszacsegén végignéztam a kötélgártás műveletét, és azt láttam, hogy ott valóban nincs ütősszerű mozzanat, a fonás is csak bizonyos kötélfajtáknál szerepel, és őt is csak nagyon alárendelt mértékben. A legfontosabb és leginkább szembeötlő cselekvés a csavarás, tekerés, forgatás« (Én emeltem ki. KÁLMÁN: Kötelet ver. MNy. XLVIII, 150). Ezért KÁLMÁN a kötelet ver kifejezés ver igéjét külön választja a magyar 'schlagen' jelentésű ver igétől, és a szláv nyelvekben előforduló *vert*-tővel azonosítja, melynek jelentése 'forgat, csavar, teker' (MNy. XLVIII, 150—154). — Jó bizonyítékok a kötelet ver kifejezés mivoltának megvilágítására ezek a régi nyelvi adatok is: »A köté-verő köteleket és istrángokat teker« (Com: Vest. 55.

NySz.). — »A kic kötelet t e k e r n e c k ö t e l - j á r t ó c «: qui restes torquent, restiones sunt« (Com. Jan. 105. NySz.).

FRECSKAY »Mesterségek Szótára« is támogatja KÁLMÁN megállapítását, de ő, KÁLMÁNNAL ellentétben a fonást is lényeges mozzanatának tartja a kötélverésnek: »A fonó a derekára köti a kendert, úgy, hogy ennek mindkét vége gyomra táján van vagy ugyan-e helyen az előkötőben (Schürze) tartja. Azon kezd, hogy egy csomó rostot: egy *vonszást* (Zug) kihúzz, az újjakkal *összepsödri*. (zusammendrehen) *szemmé* (Masche), a melynél fogva beakasztja a kerék egy horgába. Erre hátrálva (zurückgehen) lassan távozik a keréktől, miközben a magától ereszkedő szösz mindkét kezével irányozza s a balkezeében levő darab posztóval: a *fonóposztóval*, a fonccsal (Spinnfleck) az épen keletkező fonalat szorítja. Minthogy a fonál hosszánál fogva nem maradna egyenesen kifeszítve, helyel-közzel, 15—20 m. távolságban megtámasztják a *gereblyével*, a *száltartóval* (Stützen, Rechen). Ez áll egy vasvégű czövekből, melyen fölül keresztben egy általfa van erősítve, a melyből 8—10 *fog* (Pflock) áll ki: A mint a munkás útjában egy ily gereblyéhez ér, a fonalat két ily fog közé teszi s folytatja a *fonást*. A mint egy fonal meg van fonva, a hajtó a szín végében a falba vert *fogasba* (Kneifhaken) akasztja a fonalat szeménél fogva, míg a fonó a másik véget földbe vert czövekbe: *csíptető* (Kneifer) *hasítékába* csípteti. A vastagabb zsinegeknek, köteleknek szánt fonalakat azonban, melyek minden ága (Litze) sok fonalból lesz, azonnal egymásután való sorban egyetlen egy fonallá egyesítik s ezt a *tekerőre* (Haspel) *gombolyítják*.« (I. m. Kötélgyártó-mesterség 8. l.)

A vizsgálásnak, a kötélverés másik folyamatának is lényege a *sodrás*: »*Viszszáláson* (Abbrühen) azt érti a köteles, hogy több (jobbára sok) fonalat oly módon *sodor* (zusammendrehen) egy üvé egy ággá, hogy az egyes fonal továbbat már ne sodródjék abban az irányban, melyben *fonáskor* *sodródott*, hanem mindnyájan ezzel szemben visszásan...« (I. m. 8. l.).

A zsinórozásnak is *sodrás* a lényege!

»A *zsinórozás* (Schnüren) a vizsgálástól abban különbözik — mondja FRECSKAY —, hogy az egy ághoz tartozó fonalak végei egyesítve az első-kerék egyetlen egy horgán függnék, de a másik végén minden fonál a hátsó-kerék horgain külön-külön van beakasztva. Az összes horgok (az egyes horog is) egy irányban *forognak*, de az egyes rendesen lassabban, mint azok, amelyek az ellenkező végén vannak. Ettől a fonalak eddigi *sodrásukkal* egyezőleg *sodródna* s ez az ismételt *sodrás* az ágaknak *sért*, *serdítést*, *sodrékot* (draht, Drodell) ad.« (I. m. 8—9.).

A *szēr* főnév eredeti jelentésének megállapításához igen fontos és hiteles adalék FRECSKAYNAK itt idézett megállapítása. Ennek ugyanis a mi problémánk tekintetében az a lényege, hogy a *zsinórozás*: a kötél egyik á g á n a k készítése; és e munkának az a veleje, hogy az egy ághoz tartozó fonalak egy irányú *sodrás* által alakulnak zsinórrá, ággá, s e fonalak ismételt egy irányú *sodrása* »az á g a k n a k *sért*, *serdítést*, *sodrékot* (draht, Drodell) ad«. Vagyis a kötelet alkotó egyik ágának, zsinórnak — FRECSKAY szavával — *ser-e*, azaz *serdítése*, *sodrékja* van. E *ser* = *serdítés*, *sodrék* adatnak az itt leírt munkával kapcsolatban levő hiteles és pontos voltát igazolja ez a MTsz-beli székelgyűlési adat: »Kiment a *sere* (a *sodrott* cérnának v. *fonalnak*, amelyet visszafelé *sodorta* k).«

Tehát a fonalakból sodrott zsinórnak vagy kötél-ágnak is *ser-e* van meg a megsodrott fonálnak is. A fonálnak vagy a zsinórnak (tehát a kötél egyik ágának is) a *ser-e*, sodrékja: a fonalat és zsinórt alkotó szálak egy irányú sodrása által keletkezik. Ha e sodrás irányával ellenkező irányban sodorjuk a megsodrott fonalat vagy zsinórt, akkor megy ki a fonálnak vagy zsinórnak a *ser-e*. Éppen ezért nagy gonddal, vigyázva kell bánni a sodrott fonállal, különben összezúzálódik, és ilyenkor egyúttal a fonál *ser-e* is kibomlik: »*Szerivel* kell bánni a fonallal, nehogy össze^eduvaggyon« — mondják hát a Székelyföldön (MTsz.); vagyis: a fonál természetete, az anyag és munkája által megkívánt rend szerint kell vele bánni.

Ha most ehhez hozzávesszük azt, hogy Szentesen, Hajdúdorogon és Balástyán — de bizonyára másutt is — a kötél egyik sodrott ágát, kötélverő nyelven német jövevényszóval: zsinórját a kötél egyik *szér*-ének nevezik, azt hiszem, mindenki előtt világos, hogy FRECSKAY zsinórozásának *ser-e* = sodrékja és a szentesi kötél-ág vagy zsinór *szér-e* egy és ugyanaz, de maga a két szó is: a *szér* meg a *ser* is egy eredetű, hangváltozata egymásnak.

A *szér*-nek nemcsak ma van ilyen értelme, kimutatható ez már XVI. századbeli nyelvemlékeinkből is.

Birák XVI, 6: »Monda annak okáért Delila Samsonnac: Mond-meg, kerlec tegedet, ennekem, miben vagyon a' te nagy erőd: es mivel köttethetnél-meg, hogy meg-erötelenülnél? (7) Felele néki Samson: Ha meg kötendnec engemet *hét szál nyers gús vefszöckel*, mellyec még meg nem szaradtac, tehát erőtlen lefzec, és csac olyan lefzec mint egy a' több emberek között. (8) Vivénec annak-okaért ő néki a' főfő Philistéusoc *hét szál zöld nyers gús vefszöt*, mellyec még meg nem szaradtac vala; és meg-köté ötet azockal.« (Károli: Szent Biblia, Váradon, MDCLXI, 228.) ~ Jord. K. 343 (Birák XVI. r. 6.): »Monda azért Samsonnak dalyda: Keerlek mongyad megh honnan vagon ez the nagy ereffjeeghed, es mywel keellene megh kötözny, hogy el nem zakazthathnaad (7) Monda Samson: *Ha heeth ynaff kötellel* megh kötöztethnem, olyan erőtlen lenneek mynth eegyeb ember (8) El hozaak azerth az vytezek ah köteleth...« ~ Vulg.: »Locuta est ergo Dalila ad Samson: Dic mihi, obsecro, in quo sit tua maxima fortitudo, et quid sit quo ligatus erumpere nequeas? (7) Cui respondit Samson: Si septem nerveis funibus necdum siccis, et adhuc humentibus ligatus fuero, infirmus ero ut ceteri homines. (8) Attuleruntque ad eam satrapae Philisthinorum septem funes, ut dixerat: quibus vinxit eum.« ~ (6) »Deshalb sprach Dalila zu Samson: Sage mir doch, ich bitte, worauf deine grosse Stärke beruht und womit man dich binden müsste, dass du nicht entkommen könntest? (7) Samson antwortete ihr: Wenn ich mit sieben Stricken aus Sehnen, die noch nicht trocken und noch feucht sind, gebunden werde, so werde ich schwach sein, wie andere Menschen. (8) Da brachten die Fürsten der Philister sieben solche Stricke zu ihr, wie er gesagt hatte, und sie band ihn damit.« (Biblia Sacra. Die Heilige Schrift... Mit dem Urtexte der Vulgata. Übersetzt und mit erklärenden Anmerkungen versehen von Augustin Arndt. 5. Auflage, Regensburg, Rom, New York, Cincinnati 1910).

Tehát: ami a Vulgataban »*septem nerveis funibus*« és Arndt német fordításában »*mit sieben Stricken aus Sehnen*«, az Károlinál »*hét szál nyers gús vefszöckel*«, a Jordánszky Kódexben pedig »*heeth ynaff kötellel*«.

Nos, ugyanezt a bibliai részt Fekete Imre »Az erős és istenfélő vitéz Sámsonról históriá« című énekében így fejezi ki: »*Hétszerő kötéllel Sámson megköté*« (RMKT. II, 342. nem pedig: RMNy. III, 342, mint a NySz. idézi, vö. PAIS megjegyzésével: MNy. XLIX, 549, lapalji jegyzet.).

Tehát a *szēr* jelentése a fenti kódexbeli idézetek összevetéséből így adódik: 'hét nyers vesszőből csavart gúzs egy csavart vessző szála' (Károli), illetőleg: 'hét inből csavart kötél egy csavart ina' (Jord. K.), vagy mai szentesi szóval: 'hét valamiféle sodort szerből való kötél egy sodort szere, ága', A »*Hétszerő kötéllel Sámson megköté*« annyit jelent tehát, hogy 'hétágú kötéllel Sámson megköté'.

Teljesen nyilvánvaló ez az előbbi idézetek összevetéséből is, de a fentebbi megállapítás igazolására hivatkozom még egy csattanós példára. Geleji Katona a Válság Titka III. kötetében (1649) a 243—44. lapon a következőket mondja: »Az első **fonatékja** e'nek a három rétű mestersegesen formált erőfőségnek megtsalhatatlan igazfága; ... A' második **fonatékja**-is semmivel nem kisebb igazfága, ... Megáll tehát mozdíthatatlanul a' harmadik **szeri**-is az erőfőségnek, ... « — Semmi kétség nem lehet az iránt, hogy Geleji Katona a szó szoros értelmében *három-szeres* bizonyítékról beszél, melynek van *első* fonatékja, második fonatékja és beszél annak *harmadik szeri*-ről, vagyis a *szēr* azonos jelentésű itt a *fonatékkal*, a szentesi kötél *széré*-vel, amely a kötélnek egy ága, fonatékja, zsinórja.

Ezek után már könnyű megérteni a NySz. többi fontcs, de félreértett adatát is. A »*Hét szerbe font haj*« nyilvánvalóan 'hét ágba sodorva font haj' (MA: Bibl. I, 233. NySz.). A *két szer kötőfék* (NySz.: »Kéczser kötőféket jót«) bizonyosan azért került 16 dénárba, mert *két szēr-e* volt; a *fél szer kötőfék*-et meg azért adták 10 dénárért, mert csak felényi *szére* volt, mind a *két szer kötőfék*-nek, az ennél is »*alább való félszer kötőféket*« 5 dénárért adták (NySz.). A 'sodrott anyag, kender, állati in' *szēr* neve a technika fejlődésével a szíjakból font szerzőszámok egy ágának, fonadékanak jelölésére is átvitetett, így lett a *két szer kengyelszíz cseres bőrből*, valamint a *fél szer cseres bőrből való kengyelszíz kifejezés* (NySz.). — A *hám* is kenderből volt eredetileg (vö.: Fakó szekér, *kenderhám*...), tehát ezt is sodorták. És ha volt *fél szer hám*, már pedig volt (NySz.), akkor kellett lennie *két szer hám*-nak is, még akkor is, ha nincs rá adat a NySz.-ban!

Azt hiszem, ezek után felesleges még több adattal igazolnom azt az immár nyilvánvaló tényt, hogy *szēr* szavunknak a régi és a mai magyar nyelvben egyaránt van ilyen jelentése: 'növényi rostokból, szálakból, szöszből, vesszőből, serített anyag', 'állati inből serített anyag', 'fonadék, hajfonadék'.

5. Szerszám. — A *szēr*-nek eredeti 'sodrott, serített anyag' jelentése adja meg helyes magyarázatát annak is, hogy miért hívják Csik-Tusnádon, *hám-szer*-nek a hámszerszámot (MTsz.). Azért, mert az ilyen *hámot* is *szēr*-ekből eresztik össze, és ezeket a *szēr*eket — ágakat — kendernek rostjából, szöszéből sodorják. Ezt igazolja a már fentebb idézett *fél szer hám* kifejezés is. 1588-ban Bakics Anna Mátyás diáknak írván, azt kéri, hogy »Kd kötözzé valami darab *szerbe* mind tokjával együtt azt a levelet és nékem Kd küldje meg, mert az nékem szünetlen szükös'; (LevT. II, 54). Kétségtelen, hogy ez a darab *szer*, amiről itt szó van, csakis egy darab zsinór lehet, amit ma madzagnak, zsinórnak hívnak, és amit szintén serítették, sodortak. Tehát a madzagnak, zsi-

nórnak csakugyan *szér* volt a régi neve, de a több *szér*-ből összeeresztett lószerszámnak is, és általában minden szerszámnak, aminek sodrott növényi rost vagy állati ín volt az anyaga. Ennek fő bizonyítéka a *szér-szám* összetétel. Ez ugyanis csakis az eredetibb *szér*-ből alakulhatott.

Már láttuk, hogy a sodrott, serített anyagú lószerszám *szér*-ének számával fejezték ki annak minőségét és értékét. Ezért volt »két szer kötőfék«, »fél szer kötőfék«, »fél szer hám«. A serített, sodrott *szér*-ről, annak számáról ilyen kifejezések keletkezhetek: *(a) fék *széri* (és annak) száma; *(a) gyeplő *szérit* (továbbá annak) számát; *(a) hám *szérinek* (és annak) számá-nak stb. Ezeknek a szerkezeteknek egykori meglétére mutatnak az ilyen mai népnyelvi adatok: »Szerbe-számba szedte: rendbe szedte« — »Nincs szeri-száma: össze-vissza, minden rend nélkül van« — »Sem szere, sem száma: rendetlenül sok« (MTSz.). Ezek a mondatok megint szemléletesen mutatják, hogy hogyan fejlődhetik a *szér* szónak 'ordo' jelentése. Visszatérve mármost az itt idézett példákra, meg kell állapítanunk, hogy a *széri-száma* kifejezés egymáshoz viszonyítva csakis mellérendelő szerkezetű lehet és az összetétel mindkét tagja egy közös birtokos jelzőnek a birtoka. De a *száma* sohasem volt azonos jelentésű a *széri*-vel, mint ahogy a *híre-neve* mellérendelő összetétel két tagja sem volt sohasem azonos jelentésű, bár kétségtelen, hogy a vitézek *híre* névük emlegetése által terjedt el szerte a világban. A *(fék) *széri-száma* mellérendelő kifejezésből úgy lett *szér-szám*, mint ahogy (a vitéz) *híre-neve* kifejezésből *hír-név* lett. *Szér-szám* szavunkat tehát én is mellérendelő eredetűnek tartom, mint FOKOS (vö. Nyr. 67:9—18), de másképp látom ennek jelentéstörténetét, mint ő, ami természetes is, hiszen a *szér-szám* eredetének megfejtésekor csakis a *szér* szó 'serített, sodrott anyagú instrumentum' jelentésből indulhatunk ki, nem pedig a 'sor, rend' jelentésből. Hasonlóképpen: a *szám* jelentése sem vett fel itt holmi 'csoport, közösség' jelentést (vö. FOKOS: Nyr. 67:16—17), hanem 'numerus' jelentésben alkalmaztatott, és ez a jelentése a -szám szónak a *szér-szám* összetétel keletkezésekor tűnt el az összetétel jelentéstartalmából, de a *szér* eredeti jelentése is eltűnt a tudatból ugyanakkor ebben a szóban. PAIS DEZSŐ is azt mondja, hogy »a *szér-szám* el van szigetelve a *szér* és a *szám* elemektől« (Melich Eml. 311); az összetétel keletkezését azonban ő sem a *szér*-nek kimutatható és lószerszámmal kapcsolatban is tapasztalható, eredetibb jelentéséből magyarázza.

A fentebb előadottakból nyilván kitűnik, hogy előbb volt a *fék széri-száma*, *fék-szørszám*, a *hám széri-száma*, *hám-szørszám*, a *ló széri-száma* és *ló-szørszám*, és csak később lett ennek analógiájára olyan *szørszám*, amelynek nem sodrott, serített anyaga volt, tehát jóval újabb az *ács-szørszám*, *ágy-szørszám*, *ágyú-szørszám*, *borbély-szørszám*, *érc-szørszám*, *evező-szørszám*, *fegyver-szørszám*, *fű-szørszám*, *füstölő-szørszám*, *író-szørszám*, *ívó-szørszám*, *kovács-szørszám* stb. (vö. MTSz.).

6. A *szér*int névutó. — Az eddigi fejtegetés már megmutatja, hogy eredetileg olyasminek bántak a *szér*ével, aminek konkrét *szere* volt, vagyis: sodrott, serített anyaga. A növényi rostokból, állati ín-ből sodrott, serített anyaggal, tehát a *szér*rel nagyon vigyázva kell bánni, figyelembe véve a sodrás módját, irányát, mert különben: kimegy a sere. »Kiment a sere a sodrott cérnának v. fonálnak, a melyet visszafelé sodortak.« (Székelyföld, MTSz.) — »Szerivel kell bánni a fonallal, nehogy össze du vagyon« (Székelyföld, MTSz.).

Ez utóbbi mondatban még a konkrét *szēr*-ről, a serített fonálról van szó, de már benne van ez a jelentés is: 'per ordinem'. A Margit Legendának itt következő mondatában viszont a *szérével* 'per ordinem' jelentésű, de a *szérével* után következő »mind egymás után« az előbbi magyarázza, és még visszamutat a *szérével*-nek arra az eredeti jelentésére, amely az előbbi székelyföldi mondatban még a sodrott fonálra vonatkozott: »zereuel mynd egymas v tan mynden gondolatyt megmonda« (MargL. 118. NySz.). — Íme a *szēr* 'ordo' jelentése kialakulásának is egyik lehetősége, csirája. — Tehát: *széré*-vel kell bánni a fonállal, *szérével*, mind egymás után monda meg gondolatit Szent. Margit, és *szérével* gondolnak meg valamit: »Chiak igen keuesen vannak, kyk ezeket az nyalyakat, meg gondolnak zereuel (Holl: Préd. 28b. NySz.), — azután meg: *szére szerént*: »Mynd ezenkeppen zere zerent meggondolwán, vala myt az eedes isten zyló zyz maria tót« (ÉrdyK. 47. NySz.).

A 'serített fonál' jelentésű *szēr*, továbbá a 'per ordinem' jelentésű *szérével* és *szére szerént* szavak itt idézett mondatai nyilván mutatják a *szérent* kialakulásának módját is. A kódexek korabeli *szére szerént* kifejezés még érzékelteti, hogy a *szérent* névutó eredetileg nem névutó volt, hanem *-n + -t* határozóragos névszó (az *-ént > -int* határozórag eredetére vö. MÉSZÖLY Nyelvtörténeti fejtegetések 16.). A helyhatározó *-n*-hez hozzá szokott tapadni néha a helyhatározó *-t* is, pl. van *fönn* és *fönt*, *benn* és *bent* (MÉSZÖLY: MNy. XXIII, 153). Lehet, hogy a *szérent* szó *-nt* határozóragja előtt *-é* személyrag van, hiszen van és volt *széren* határozóragos alak is. ÉrdyK. 410: »El kyldzeenek zeren zertte mynd orzagonkeed varosonkeed, hogy meg keresneek« (NySz.). — Helt: Bibl. IV, 57: »Szerénszerte futošnac« (NySz.).

A *szére szerént* alapján joggal feltehetjük, hogy nemcsak azt mondták: *Szérivel* kell bánni a fonállal, nehogy összeduvaggyon«, hanem azt is: *A fonál *szérent* kell bánni a fonállal; *az *szérent* (pl. egyik fék szeréhez hasonlóan) legyen a másik fék *szére* is; *(a) *hám szerént* = 'a hám serítése módján, rendjén'; *(a) *kötél szerént* = 'a kötélsodrott ága módján' stb. Ilyen előzményre mutatnak a következő régi nyelvi adatok is: LevT. II, 165: »Azok is kimentek, de nem az szerint, az mint parancsolják nekik«; Zvon: Post. I, 49; »Ezen szerint«; »Ez szerint cselekszik« (uo. II, 12); Pázm: LuthV. 49; »A szerint vagon dolgok az újítóknak...« (NySz.) Lehetett a *szérent*-nek emellett helyviszonyjelölő szerepe is, de az eleinte csakis a sodrott, anyag, fonál, zsinór serére, sodrékjára vonatkozott, és eredetileg nem vonatkoztatták a *szérent*-et pl. falura, utcára, világra vagy földre, Én tehát nem látom a *szérent* névutó kialakulását olyan leegyszerűsítve, ahogy KLEMM mondja, hogy ti. a *szérent > szérint* névutó eredetileg helyhatározásra szolgált (KLEMM: MTörtMondattan 238). A *szérent*, *szére szerént* jóval régiebb, mint az *utca szerént*, *falú szerént*, *város szerént*, *világ szerént*, *föld szerént* kifejezés, és meg vagyok róla győződve, hogy sokkal előbb volt **fonál szerént*, **fék szerént*, **kötél szére szerént* kifejezés, mint pl. *utca szerént*, *falú szerént*, hiszen jól tudjuk, hogy a magyar településeknek nem is volt eredetileg utcájuk, és eredetibb *fokon* nem az utcának, falúnak volt *szére*, hanem egy-egy családnak. De majd erről később szölok bővebben. Hogy mennyire jogos a *szérint < szerént* névutó kialakulása kezdetének ilyen szerkezetekre gondolni: *(a) *hám szerént*, *(a) *fék szerént*, *(a) *kötél szerént* ~ *(a) *kötél szére szerént*, azt jól érzékelteti még ez a régi nyelvi példa is: »Izek, inok, csontok kötéstül szerenként helyekből ki-mozdulnak«

(Paskó: ESir. A 3. NySz.). A *szērēnként* határozóragos névszó itt ugyanis még mutatja a *szēr* eredeti jelentését, mert az *íz* *ék*, *in* *ok* meg a csontok mozdulnak ki helyekből *szērēnként* vagyis egyes áganként; bizonyára előtte lebeggett itt az írónak az olyan *szēr*, amilyenről a JordK. is beszél (343): »Ha *heeth ynaff kötellel* megh kötőztethnem, olyan erőtelen lenneek mynth eegyeb ember.« — Ugyanezt ugyanis, — emlékezünk rá — Fekete Imre így fejezi ki: »*Hétszerő kötéllel* Sámson megköté.«

A *szērēnt* > *szērīnt* névutó történetének magyarázatában sem szabad tehát a *szēr*-nek 'ordo, series' jelentéséből kiindulnunk, hanem csakis annak eredeti 'sodrott növényi rost v. állati in, serített fonál, zsinór, kötél egy ága' jelentéséből. Tehát az *utca szērēnt*, *város szērēnt*, *mező szerēnt*, továbbá: *rënd szērēnt*, *rész szērēnt*, *szám szērēnt*, *szokás szērēnt*, *történet szērēnt*, stb. már analógiás alakulások a feltehető **fonál szērēnt*, **hám szērēnt*, **kötél szērēnt*, **a kötél szēre szērēnt* stb. mintájára.

Mielőtt a *szērēnt* > *szērīnt* névutó kialakult volna, azt a viszonyt, amit ezzel a *szērēnt*-tel kifejeztek, annak előtte *-ént*, *-int* ragos határozóval mondtak, ahogy maga a *szēr-ént* > *szēr-int* névutó is alakult. Ma azt mondjuk: *szív szērīnt*, a »*Salve mundi salutare*«-ban ez még így van (HORVÁTH CYRILL: KMagy Vers. 167.): *zyweent*, olv.: *szívēnt*:

IDwozlegy tyztolendo vram Iefus
myndonmya zeretendo .

Tekeencz engom zent zomodwel:
zywenth walo zerelmedwel.

Ma azt mondjuk: *vér szērīnt*, ez a BécsiK-ben még: *vérēnt*. BécsiK. 3. Rut II, 1:

»Vala kedeg Elimeleh ferfionac *vérēnt*-való rokona hatalmas ember és nag kazdagjagbeli Booz neuu« = *Erat autem viro Elimelech consanguineus, homo potens, et magnarum opum, nomine Booz.* — A *vérīnt* kifejezést Arany János is használja a régi nyelv módjára pl. a Toldi Szerelme V. éneke 38. verszakában:

Hogy lakomán kelyhet szűz ajka nem érint —

»Hogy volna fiam bár, vagy rokonom *vérīnt*:

Hüvelyébe addig vissza se száll kardom:

Valamíg a rablót egyig ki nem irtom!«

7. A *-szērű képző* kialakulása. — Már volt szó arról a *hét szerő kötél*-ről, mellyel Dalila Sámson megköté: »*Hétszerő kötéllel* Sámson megköté« (RMKT. II, 342: Fekete Imrének »Az erős és istenfelő vitéz Sámsonról história« c. verses biblia históriájában). — Láttuk, hogy ugyanezt a mozzanatot Károli úgy fordította, hogy: »hét fázal zöld nyers gús veszűzöt« vivének Dalilának a filiszteusok, »melyek még meg nem száradtak vala, és megköté ötet azokkal.« A Jordánszky Kódex »*heeth ynaff kötél*«-ről beszél, a Vulgata »*septem nervicibus funibus*«, német fordítása pedig: »*mit sieben Stricken aus Sehnen*« kifejezést használ. — Nincs tehát az íránt semmi kétség sem, hogy Fekete Imrének hét szerő kötél-e annyit tesz, mint hét ágú kötél, melynek egy ága: egy *szēr*, ez a *szēr* pedig sodrás, serítés által keletkezett, melyben sodrék van, serdítés van, ser van, azaz: *szēr* van. Tehát az itt lévő »*szerő*« még nem képző, hanem: a 'kenderből sodrott kötél-zsinór' jelentésű *szēr* főnévnek *-ő ~ -ű* képzős

melléknévi származéka, vagyis a »hét szerő kötéllel« olyan szerkezetű kifejezés, amilyen a ma is ismert hét ágú korbács.

Számon tartja a NySz. ezt a becses adatot is: »Vékony szerű gyeplőket hoznak« (Bartha: Krón 79.). A szerű még itt sem képző, hanem képzett szó, mert jelentése kb. ez: 'vékony anyagu'. — Mivel volt fél szer kötőfék meg fél szer hám, joggal tehetjük fel, hogy mondtak ilyent is: *fél szerű kötőfék, *fél szerű hám. Ezeknek egykori meglétét bizonyítja a következő, már átviteles jelentésű kifejezés »fél szerű és kőz rendű embernek« (Geleji Katona: Vált. Titka I, 131). — A vékony szerű gyeplő — féle kifejezések hatására keletkeztek az efféle kifejezések: vékony szerű ajándék. »Kérem Nagyságodat, hogy ez papi rusbeli vékony szerű aiandekot vegye io nével« (Zoly: Elm. 10 NySz.). — Az ebben a »papi rusbeli vékony szerű ajándékot« kifejezésben előforduló szerű még szintén nem képző, kétségtelen bizonyítéka ennek az, hogy »papi rusbeli« a jelzője a »vékony szerű ajándék«-nak, vagyis: a szerű jelentése itt 'anyagu'. Aki ezt a mondatot leírta, az nagyon jól tudta, hogy a szer 'sodrott szösz, fonál, zsinór; állati in', és bizonyosan ismerte a vékony szerű gyeplőt is: meg a hat szerű, hét szerő kötelet is; és ezek mintájára teremtette meg a papi rusbeli vékony szerű ajándék kifejezést.

Mikor aztán már a szer-ő, szer-ű nem a sodrott szer-re vonatkozott, és a szerő, szerű jelzője nem a szer számát mutatta (a hét szerő kötél-ben még a szer számát jelölte a hét számjelző, föltehetőleg ilyen volt eredetileg az egy-szerű < egy szerű is), vagy a szerő, szerű jelzője már nem a szer minőségére utalt, tehát pl. nem arra, hogy vékony-e, vastag-e (a vékony szerű gyeplő-ben a vékony még a szer anyagi minőségére mutatott, közel állt még ehhez a papi rusbeli vékony szerű ajándékot kifejezés), hanem jelentésében az egész jelzős kifejezés messze távolodott az eredeti mintaképtől, és csak alak szerkezetében maradt hű mása az eredetinek, akkor a szerő, szerű főnévből (szer-ből) képzett: nomen possessorisból -szerő, -szerű képző lett. A -szerű képző történetének ezt a fokát mutatják pl. a meseszerű, törvényszerű kifejezések (vö. NyII. 103).

Fekete Imre protestáns énekszerző a XVI. században, 1546-ban még nem képzőként, hanem képzett szóként az alapszó eredeti jelentése szerint használta a szerő-t a hét szerő kötél-kifejezésben. — Az ÓMS. kódexébe bizonyára szintén 1300 körül jegyeztetett be néhány magyar glossza, közöttük a 222a lap alján ehhez a latin mondathoz: *O quam arta est uia reprobis undique*, a következő magyar nyelvű magyarázat van írva: *scukfcerech*,¹ mai magyar nyelven: szűk-szerű. A -szerű-nek ez a legrégebbi alakja jelentésében talán már a képző funkcióját mutatja, alakjában viszont a szer-hez függesztett nomen possessoris képző legrégebbi alakját örzi, melyben benne van az egykori tövéghangzó és - képző, írva -ech.

Ebben az esetben tehát jelentéstörténeti és általában szótörténeti szempontból a XVI. századbeli adat nyújtja a biztos alapot, hangtani és alaktani tekintetben pedig, különösen az -ő, -ű nomen possessoris képző történeti előzményét, illetőleg a XIII—XIV. század határáról való glossza a helyes útjelző.

8. A szer eredeti jelentésének megállapítása lehetővé tette számunkra, hogy bepillantunk szerszám szavunk keletkezésének folyamatába, hogy nyomon kövessük a szerint névutó kialakulását és végére járjunk -szerű képzőnk törté-

netének. Három, egymástól merőben különböző funkciójú nyelvi elem történetére sikerült fényt vetnünk: egy alakulási módja miatt meglehetősen nehezen érthető összetett szóéra (*szérszám*), egy névutóéra (*szérint*) és egy képzővélt nyelvi elemére (*-szűrű*). — Most azt vizsgáljuk meg, hogyan alakult ki -szér-ragunk.

Valószínű, hogy a *-szér* rag kialakulását elősegítette a *szér* főnévnek jelzői alkalmazása, de mégsem egészen úgy, ahogy BALÁZS véli. (MNY. XLIX, 459), mégpedig azért nem, mert a *-szér* rag eredetének magyarázatában a *szér* főnévnek nem 'ordo, series' vagy 'plica' jelentéséből kell kiindulnunk, hanem a 'növényi szálakból vagy állati inakból sodrott anyag' jelentéséből. Ezért eredetileg ilyen jelzős kifejezések voltak: (két szer fék) (két szer kötőfék) két szer kengyel-szűj, fél szer kötőfék, fél szer hám (NySz.). — Ezek mintájára lett a két szer kentes (SchlSzf.), két szer palást (Murm.), két szer dolmány, fél szer dolmány (NySz.) kifejezés. Ez utóbbiakban a *két szer, fél szer* inkább összetett szó, olyan, mint a *félszer* 'féleresz' (*két szer tető* azonban sohasem volt véleményem szerint).

Emellett azonban a *-szér* rag kialakulásában feltétlenül közrejátszottak az ilyen nyelvi kifejezések is: RMNy. II, 65: »Athlacz zoknyát, kynek az allya ket zerrel wont arannyal hant.« Itt a wont arany 'aurum textile'-t jelent, és értelmezője a *két szerrel* kifejezésnek. Hasonlóképpen a következő mondatban is sodrott fekete bársony a *szér*: »Egy kamoka zoknyat, fekete bársonnal hant ket zerrel (uo. NySz.). Már átvitt értelmű *-vel* ragos határozó a *szer* a következő mondatokban: Szék: Zsolt. 82: »Fizesd meg *hetszerrel* az mi szomszédinknac az ű kebelőkbe az ű szidalmassagokat.« — Bíró: Préd. 118: »*Kétszerrel* kettőztessétek meg a büntetést.« — (JordK 427: Máté XXIII, 15: »Yay tynektek yrafwdok es ffarijeofok, kepwtalok, ky kőrwł kerenghytek az tenghert es a feldet, hogy zerezyetek egy hytethlenth, es mykoron a'' meg leend, teegyetek hwtet *kethzerrel* nagyobbban karhozathnak helyeere, mynt ty magatok« MünchK. 56: »Yay tunēctec irafstodoc és¹ leualtac kep mutaloc kic megkērlitēc tēngert, és a' žarr azt hog tēhēj fētec ēg vŷ hūtōuēt, > és mikor leend valamel, tēžitēc *ōtē keččer* inkab pokolnac fiaia hog nē tū vattoc.«

A XVI. századbeli JordK. fenti szövegében a *kethzerrel* szerkezetű kifejezés történeti szempontból eredetibb, mint a XV. századi Müncheneri Kódexbeli *keččer*, mint ahogy az ugyanebben a bibliai részben előforduló JordK-beli *mykoron* eredetibb a Müncheneri Kódex megfelelő *mikor-on* ragnélküli kötőszavánál. Így hát egészen nyilvánvaló, hogy *kétszerrel* > *kétszer* fejlődés történt, vagyis a *-vel* ragos határozó végéről a *-vel* eltűnt. — LevT. I, 61: »thudom/ hog k. csak eg kis leweleczkeye kenyergeresse nagyobbbat *ezerzerrel* nyom, az én könyörgesemmel«. — A NySz. adatai jól érzékeltetik a régi nyelvi *kétszerrel*, *hetszerrel*, *ezerszerrel* gyakoriságát, melyből *kétszer*, *hetszer*, *ezerszer* fejlődött.

Van nyelvünkben *egyszerre*, *kétszerre*, *hetszerre* is (NySz.). Ezek analógiás alakulások. Már láttuk, hogy ma is van, régen is volt az *utcáknak szere* 'oldala, sora' és a városnak meg a falunak *szerre*, azaz utcája. Eredetileg tehát *faluzerte* (EhrK. 97), *varos zerte* (VirgK. 56), *Uczak zerte* (Sylv: UT. I, 9), *velag zerte*; per mundum (DebrK. 4), Jara az *egyhaz zerte* (DomK. 74), vagyis olyan *birtokos jelzős szerkezet volt a kiindulópont, amelynek utótagjában a szer főnév*

¹ Nyomdatechnikai okokból mai betűkkel jelölve az és és az r.

loc. -t raggal és -e birtokos személyraggal van ellátva, és ez a személyragos és határozóragos szerte a falú, város, utcák, világ, egyház birtokos jelzőre utalt. Ezeknek analógiájára keletkezett az egyszerre, kétszerre, hétszerre, százszorta, stb.

Altalában határozóragos szér főnévből rövidült a -szér határozórag. GOMBÓCZ a -szért, -szérén-ből való fejlődést említi, a -szérben > = szer, -szerrel > -szér ragalakulást nem (Syntaxis. Bp., 1949, 134.).

Mielőtt nyelvünkben a -szér rag kialakult volna, ennek funkcióját az -ül, -él határozórag viselte. HB. charmul = 'háromszor'; a nyelvészeti irodalom számoltartja, hogy Dunántúl ma is használják ezeket: többül 'többször' sokul 'sokszor', hányul 'hányszor', ötül-hatul 'ötször-hatszor' (MNY. IV, 108), KLEMM is hivatkozik ezekre (MTörtMondattan 206—7). Mivel azonban ezekről LEHR ALBERT előfordulási helyeikre való hivatkozás nélkül beszél, és újabban — tudomásom szerint — ez adatok hiteles voltát senki sem erősítette meg, fenntartással közlöm őket. LEHR ALBERT ugyanis más alkalommal is idéz magaalkotta kifejezéseket népnyelvi adatokul (vö. MÉSZÖLY: Ómagyar Szövegek 230—31). SIMONYI azonban hiteles adatokat idéz magashangú szavak -él határozóragos alakjainak sokszorozó jelentésére: eggyél 'semel' (JókK. 20, 41), tebbél ~ többül ~ többől 'többször' (Magyar Határozók I, 336—7). — Van olyan Jókai-Kódexbeli mondatunk, melyben együtt van meg a régi -él rag meg a főnévből lett újabb -szér rag. JókK. 41: »Es paranczola frater leonak hogy tewbzer ne menne hozzaya egy napon hanem csak egyel« (= hanem csak egyszer).

9. A szerszám összetett szó, a szér névutó, a szérü képző meg a szér rag: mind közvetlenül függ össze a szér eredeti 'növényi rostból, v. állati inból sodrott anyag', 'sodrék, fonál, zsinór sere, kötél sodrott ága' jelentésével. Meg kell még vizsgálnunk szér szavunk néhány igen fontos jelentésváltozatát, melyek közül egyik-másik rávilágít majd arra is, hogyan jelenthet a mi szér szavunknak obi-ugor etimológiai megfelelője: a sír 'fratria'-t, 'nemzetiség'-et.

Először azt nézzük meg, hogyan keletkezett a szér-nek '(fölső v. alsó) része a falunak', 'utcabeli házsor', 'utca' és 'piac' jelentése.

Sümeg vidékén ha valaki át akar menni az utca túlsó oldalára, azt mondja: »Átmegyök a túsó szérre.« Pápa vidékén »Bal szeren, jobb szeren (van ennek v. amannak a háza).« — Csik-Madarason jegyezték fel A túsó szér; az inneccsó -szér kifejezést (valamennyi adat a MTsz.-ből).

Csik-Madarason a Tankók szére: utcanév (MTsz.), mégpedig bizonyosan azért mert ott laknak a Tankó nemzetségbe tartozó családok. A had mivoltának fejtegetésekor megemlíttem, hogy a göcseji Kálócfalván volt még a XIX. században is Vasok szérő, Marócziai szérő, ahol ezek a családok laktak. Megállapítottam, hogy egy-egy tekintélyesebb nagycsalád, nemzetség szér-ének, településének neve sokszor annak a falunak is nevévé lett, melyben laktak. Így lettek a Simon és Tubol nemzetségek településeinek nevei: Simonszer és Tubolszer egyszersmind községnevekké is; e községek azonban elpusztultak. Volt már szó arról is, hogy Vas megyében, az Órségben az egy család leszármazottai által lakott, dombtetőkön fekvő, összetartozó házcsoportokat szér-eknek hívják; azt is tudjuk, hogy a nagycsaládok, nemzetségek rendszerint a falú valamely részén terebélyesednek, ezért keletkezhetett a szér szónak '(fölső v. alsó) része a falunak' jelentése is (MTsz.).

Kétségtelen tehát, hogy a szér 'a nemzetség, a kiterjedt nagycsalád települése'-t is jelenti.

A szérés település viszont azonos a hadas településsel; a palóc hadas településről pedig tudjuk, hogy az a megnövekedett és szétvált nagycsalád településformája, és idővel az ilyen település utcává formálódott (l. e kötet 111—113. lapját).

Ha tehát azt nézzük, hogy a szér-nek a településre vonatkozó jelentésváltozatai közül melyik volt az eredetibb: '(a) felső v. alsó) része a falunak'-e, az 'utcabeli házsor'-e vagy az 'utca' vagy pedig 'a rokon családok, a kiterjedt nagycsalád települése', azt kell mondanunk, hogy e négy jelentésváltozat közül a legutóbbi az eredetibb, a többi az utolsóból eredt. — Az ilyen szeres település ugyanis igen régi, régibb az utcánál: »A nyugat-európai településformák megítélésében jelentős, mondhatnánk döntő szerepe van az utaknak, utcáknak. Ezeknek formáját, irányát pedig a beltelkek, udvarok szabják meg, melyek minden esetben fel vannak kerítve. A kerítés teszi tehát az utcát utcává, anélkül az elhatároló válaszfal nélkül bizonytalan az udvar nagysága és az utca szélessége.« Már maga az a tény is, hogy sem az utcára, sem az udvarra nincs ősi magyar szavunk, azt a gondolatot kelti bennünk, hogy ezek a magyar faluban nem ősi elemek s kellett egy olyan korszaknak lenni, amikor udvarok és utcák nem voltak, vagyis csak házak s köztük út gyanánt szolgáló térségekből állott a falu. Ilyen falvak még a közelmúltban, emberemlékezetre is voltak, a régi belsőség-térképek az alföldi faluk, parasztvárosok nagyrészt ilyennek tüntetik fel. Itt tehát előbb épültek a házak, s csak utólag, az újabb korban alakult ki az utca a telkek felkerítésével. Ezért nincs a magyar falu utcáinak olyan kor- és típusmeghatározó értéke, mint a nyugat-európai falvaknak és egyrészt ezért nem lehet a magyar települési formákat nyugat-európai formákból levezetni, vagy azokkal azonosítani« (GYÖRFFY ISTVÁN: Magyar falu, magyar ház, 113. Az én kiemelésem).

Ez a megállapítása GYÖRFFY-nek kétségtelenül mutatja, hogy a szér-nek településsel kapcsolatos jelentésváltozatai közül 'a kiterjedt nagycsalád települése' az eredetibb. Mikor azután felkerítették a telkeket, a kiterjedt nagycsalád akkor is egymás mellett levő telkeken lakott, de most már utcában. Atvitetett tehát a szér szó az ily módon kialakult 'utcabeli házsor' megjelölésére is, majd az 'utca' jelentés kifejezésére is használták.

A szér-nek 'utcabeli házsor' jelentéstartalma módot adott arra, hogy kialakuljanak az efféle kifejezések: Búza-szer: 'búza-sor, búza piac (az a sor, ahol a búzát árulják)'; piac-szer: 'piac sor'; Ó-szer: 'zsibvásár (az a sor, ahol ócska holmikat árulnak)' MTsz.

A piac-szer, a búza-szer meg az ó-szer 'zsibvásár' érteti meg velünk a szér-szó kifejezés keletkezési körülményeit. — A szér-szó a piac-szerén, az ó-szerén keletkezett, ahol adnak-vesznek, dicsérik az eladandó holmit, ezért van a szér-szó-nak 'verba magnifica' jelentése. 1560-ból való a következő levélrészlet. LevT. I, 361: »Keoneorgeok azért mint kegielmes wramnak, hogy ne legien nehez, hogy igassagomban mentem magamat, mert higie kegielmed, hogy az egy igazsag keweul, engem nem talal keg:-ed, es nem zoktam, sem tanultam az n a g y z e r z o o t t , s e m a d u l a c i o t t .« — GKat. Titk., Előb. 6: »A színes keresztyének gyakorta alittatnak az ő nagy szer-szavakhoz és markok-pókésé-

hez képest a Christusnak lelki szérűjén szemén-szedett tiszta búzáknak» (NySz.) — Ezért hívják Miskolc vidékén a faluszáját *szerszarvas*-nak, és ezért *szerszavaskodik* Erdélyben az, aki 'csak szóval végez, szájaskodik, szájhőskodik' (MTsz.).

Miután kiderült a *szér* 'kiterjedt, nagycsalád települése', 'utcabeli házsor' és 'piac' jelentésváltozatainak egymáshoz való viszonya, és bebizonyosodott, hogy közülük a 'kiterjedt nagycsalád települése' volt 'a legeredetibb, arra a kérdésre kell feletetet adnunk, hogyan keletkezett a szér-nek ez a 'kiterjedt nagycsalád települése' jelentéstartalma.

Megint vissza kell térnünk a *szér* eredeti jelentéséhez.

Megfigyelhettük, hogy 'a sodrott állati in' vagy 'a növényi rostokból sodrott, serített fonál, zsinór', tehát a *szér* rendszerint több más, hasonló módon készített *szér*-rel van meghatározott kapcsolatban, rendben. — Volt hét szerő kötél, két szer kötőfék, fél szer kötőfék, Hajdúdorogon ismernek hat szeres kocsikötő kötelet. Ezek tehát egymással is *szérben*, kapcsolatban, fonadékban vannak; láttuk, hogy Geleji Katonánál a *szér*-nek szinonim szava a *fonaték*. Idéztük már e tanulmány elején a »Hét szerbe font haj« (MA: Bibl. I, 233. NySz.) kifejezést. — A *szér*-nek ebből a sajátosságából keletkezett a szónak 'közösség' értelme: »Ma ugyan jó marhát ütnek szerbe. Hozzá állasz-e a szerhez? (Székelyföld, Kriza. MTsz.). — Ez a mondat: Hozzá állasz-e a szerhez? — annyit jelent: 'hozzá állasz-e a társasághoz?' — Ugyancsak székelyföldi adat a következő is: »Szerbe ütnek marhát: társaságban, vagyis úgy, hogy többen összeállva megveszik a marhát s aztán mindenikük egyenlő v. a hozzáadott összegnek megfelelő részt káp belőle« (MTsz.).

Nos, a *nagycsalád*, a *had* is *szerben* él, szoros kötelékben. A *had*-nak, *nemzetségnek* ez a szoros kapcsolata természetesen a közös származáson alapszik; külső formája: az együttélés; *egy földél alatt lakás*, vagy ha nagy a *had*, a *nemzetség*, egymás szomszédságában, szomszédos telkeken laknak, egy *szérben*. Ezért hívták a nemzetségek, nagycsaládok települését a család nevével és a *szér* szóval Dunántúl nyugati részén pl. így: *Takó-szér*, *Tuboly-szér*, *Szabó-szér*, *Kóczos-szér*, és ezért van utcanévül Csík-Madarason *Tankók-szére* (MTsz.).

10. A magyar nyelv az eredetileg 'sodrott állati in' vagy 'növényi rostokból sodrott, serített fonál, zsinór' jelentésű *szér* szóval a *had*, *nemzetség*, *település* és *ét* jelölte meg. Az *obi-ugor nyelvek* viszont a magyar *szér* etimológiai megfelelőjével: a *sir*-rel magát a *nagycsaládot* nevezték, hiszen a *fratria*, *nemzetség* tagjai egymással éppen olyan szoros kapcsolatban vannak, mint ahogy a *fonadék* egyik *szére* is *szérben van*, a többi *szerral*, a *fonadék* többi ágával.

11. *Sor* szavunkat össze szokták vetni a zürjén *sort*- 'falzen', *votják* *šur*: *göri-šur* 'furche', *šurāš* 'weg'; osztják *šur* 'strich', *šurā* 'furchen, striche ziehen': vogul *šurti* 'furchen' stb. szavakkal, de ezeknek a magyar *sor*-ral való etimológiai kapcsolatát PAASONEN kérdésesnek tartja (S-laute, 110), és megjegyzi, hogy a vogul és osztják szavak valószínűleg zürjénből való kölcsönzések, erre mutat ugyanis a vogul és osztják adatok székezdő *š*-hangja. BÁRCZI GÉZA (SzófSz.) ezt az etimológiát bizonytalannak ítéli.

PAIS DEZSŐ úgy véli (vö. SzófSz.), hogy a magyar *sor* a *szér* alakváltozata. Ez a vélemény jelentéstani szempontból azért valószínű, mert a *szér*-nek és a

sor-nak vannak azonos jelentései is. Jelent a *szér* is meg a *sor* is 'series'-t. Székelyföldön azt mondják: »Azután jött a *szér* másokra« (MTsz.), másutt: »Azután került a *sor* másokra«. A nemzetségnek, a *had*-nak utcabeli házsorát Bodonyban *sor-nak* nevezik, pl. *Béres-sor* utcarész név, ahol a Béres hadak vannak; az ilyen, egy nemzetség által lakott utcarészt vagy településrészt *Dunántúl* nyugati részén *szér-nek* nevezik, pl. *Balogsszér*, *Nemesszér*, *Czigányszér*, *Török-szér*, ahol a Balog, Nemes, Czigány, Török-család lakott vagy lakik (GÖNCZI: i. m. 59); Csik-Madarason volt *Tankók-szére*, ahol a Tankó-család lakott (MTsz.). — »Menyen oda, úrfi, a szekér elé az ökröt vezetni, hisz úgyis mindenre *szer* maga« (Szabolcs m.), a Csallóközben: »Akármiféle dolog legyen, *sor* ő mindenhez« (MTsz.), tehát itt meg 'ügyes' a jelentése a *szer-nek* is, a *sor-nak* is.

Hangtörténeti szempontból odaillenek a *szér ~ ser ~ sor* hangrendi változatai a MÉSZÖLY GEDEON megállapítása szerint ugor alapnyelvi nyelvjárási változatokból eredő *mell ~ mál*, *fej ~ fok* és *fi ~ faj* mellé (vö. MÉSZÖLY GEDEON: Ómagyar Szövegek, 19; 200—203).

12. A *szer* eredeti jelentésének fejtegetésekor rámutattam arra, hogy a *szér-nek* hangváltozata a *ser*. FRECSKAY leírja, hogy zsinórozáskor »... a fonalak eddigi sodrásukkal egyezőleg sodródnak s ez az ismételt sodrás az ágaknak *sért*, *serdítést*, *sodrékot* (draht. Drodél) ad« (i. m. 9.). Idéztem ezzel kapcsolatban ezt a székelyföldi adatot: »Kiment a *sere* (a sodrott cernának v. fonalnak, a melyet visszafelé sodortak).« — MTsz. *Sere* annak a fonálnak van, amelyet sodornak; a *szér* is így keletkezik. Nyilvánvaló tehát, hogy a két szó is egy eredetű.

MÉSZÖLY GEDEON »A cserény szó eredete« című tanulmányában bebizonyította, hogy ennek a *ser* szónak igei jelentésének is kellett lennie (Népünk és Nyelvünk II, 168—9), mégpedig 'forog', illetőleg 'forgat', és ez az alapszava a *sér-dít*, *sör-dít*, 'pördít', *fordít*, *sér-ég* 'pörög', *forog*, *sér-get*, *sir-get*, *sör-get*, *sür-get*: 'pörget', *forgat* igéknek. Megtudjuk e tanulmányból azt is, hogy volt e *ser* nomen-verbumnak *ser* és *sir* változata is, és ez utóbbiból lett a *sir-ing* »*Sir-ing* a víz«: 'forog, örvénylik'; *sir-inget*: 'forgat'; *sér-ít*, *ser-ít*, *sér-itt*, *sir-ít*, *sir-itt*, *sir-itt*: 'sodor, pödör', *sér-ül*, *sir-ül*: 'fordul, sodródik, tekerődik', és a *sér* ige cs- kezdetű változatának származéka a 'cséreny, jelentése 'vesszőfonadék' (i. m. 157—75).

A nomen-verbum *ser* a finnugor eredetű *szó ige s* kezdetű változatának -r képzős származéka (MÉSZÖLY: i. m. 175). Ebből az következik, hogy a 'növényi szálakból vagy állati inakból sodrott anyag' jelentésű *szér* meg a *szó ige* s kezdetű előzményének az -r képzős származéka. MÉSZÖLY megállapítása az is, hogy a *szó* finnugor-kori előzménye eredetileg *forgó mozgás végzését*, majd a *fonás cselekvését* jelentette (i. m. 169.). A *szó* finnugor és ugor kori előzményének ezt a 'forgó mozgást végez, sodor' jelentését igazolja a belőle származó *szér-nek* ez a magyar nyelvi jelentése is: 'növényi szálakból vagy állati inából sodrott, serdített anyag', továbbá a MÉSZÖLY által is idézett *ser-e* = 'sodrása', melyet FRECSKAY is ismer a kötélverők nyelvéből: »Az ismételt sodrás az ágaknak *sért*, *serdítést*, *sodrékot* ad.« — Nyilvánvaló ebből, hogy mivel a zsinórozásnak a *ser-e* = sodrása és a szentesi *szér* = 'sodrás által készített kötél ág' egy és ugyanaz: a műveletről, a sodrásról, a serdítésről nevezték el magát a sodrott, serített anyagot is, így keletkezett

a *fonál szőre*, a *kötél szőre*, általában minden növényi szálakból vagy állati inból sodrott anyagnak *szőr* elnevezése.

Azt a munkát, amelynek *szőr* lett az eredménye, évezredek óta folytatták a magyar és a finnugor elődök. Ezért van az, hogy a *szőr* szó jelentésváltozatainak, összetételeinek, származékainak se szeri, se száma, és névutó is, képző is, de még rag is keletkezett belőle.

13. A 'sodrott, serített anyag' jelentésű *szőr*-nek mai finnugor nyelvekbeli megfelelői közül egyiknek sem ismerjük 'sodrott, serített anyag' vagy az ennek megfelelő igei jelentését. De ez nem jelenti azt, hogy valóban nincs is e magyar szó rokon nyelvi megfelelőinek ilyen jelentése, hiszen eddig a *szőr* ilyen jelentéséről sem volt tudomás!

Az a véleményem, hogy a manysi (*vogul*) 'rengeteg' jelentésű *ser*, mely a *ser űnt* 'sötét vadon' elötagjaként is ismerős (vö. SZILASI: *Vogul szójegyzék*), egyik rokon nyelvbéli lappangó mása a *mi szőr szavunknak*. Ennek a manysi szónak (*ser*) ugyanaz a jelentése, ami a magyar *sűrű* igenévé. Ez utóbbiról viszont kétségtelenül bebizonyította MÉSZÖLY, (Népünk és Nyelvünk II, 173), hogy az a *sűr*, *sir* 'forog, tekereg' igeneve, tehát etimológiailag a magyar *szőr* szó igei jelentésű *sűr*, *sir* hangváltozatának igeneve, és a *sűrű* is jelent erdőt, mint a manysi *ser* 'rengeteg'-et.

* * *

Nem foglalkoztam *szőr* szavunk történetének fejtegetése során több igen fontos származékkal, így pl. a *szőrész* szó történetével sem. Nyilvánvaló, hogy a *szőrész* eredeti jelentése sem lehet más, mint 'összesodor', 'összefon'. Ezt bizonyítja a *szőr*-nek egy másik származéka is: *szérkész-ik* 'jungor', továbbá a *szérkeszt* 'jungo, socio, conjungo, copulo'. — Mivel az itt nem említett származékok jelentéstörténete könnyen megállapítható, ezeknek összeállítását mellőzhetőnek gondolom.

Íme, a serítés, sodrás és fonás több ezer éves műveletének gazdag fogalom-, viszony- és ezeknek megfelelő szó- és viszony-jel-teremtő hatása meg működése *szőr* szavunk családja történetének tükrében: bizonyosságot téve a magyar nép alkotó erejéről, nyelvünk gazdagságáról, szépségeiről és fejlett voltáról.

Szeged, 1956. október hó 11.

NYÍRI ANTAL